

Identifying and Prioritizing Suitable Financing Methods in Mosques of the Islamic Republic of Iran

Mahdi Karimi* Mohammad Hosin Gavam** Yaser Ahmadi Beni***

10.30497/ifr.2024.246703.1903

Abstract

Mosques not only have political, social and cultural roles, but also have an economic aspect. This research focuses on identifying and prioritizing suitable financial methods for mosques, exploring these priorities through library studies and expert interviews in the field. The study adopts an applied objective and an analytical-descriptive method based on documentation and expert opinions. Methods and criteria were identified based on the theme analysis method; Then, in the next step, the methods and criteria were prioritized with the help of paired comparison questionnaires and based on the Analytical Hierarchy (AHP) method, and finally the answers were combined and analyzed by the geometric mean method. The research findings indicate criteria such as increasing public participation, proper interaction with governance, enhancing budget efficiency, alignment with the status and dignity of mosques, and conformity with Imamia jurisprudence. Among these criteria, the highest importance, in order, is given to increasing public participation, alignment with the status and dignity of mosques, enhancing budget efficiency, proper interaction with governance, and conformity with Islamic jurisprudence. Based on this research, among the preferred financial methods for mosques in terms of tools, the most important are grassroots tools, technology-based financial tools, non-profit resource provisioning tools, for-profit resource provisioning tools, and investment-based tools, highlighting the effective role of the community in mosque financing. In terms of revenue-generating activities, mosque income-generating activities, charitable institutions, non-governmental public organizations, military entities, and governmental aids hold the highest importance in financing mosques.

Keywords: Financing; Mosques; Jurisprudential Evaluation; Prioritization.

JEL Classification: Z12.

* M.A. in Financial Management, Department of Financial Management, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. (Corresponding Author).
mehdikarimi1390@gmail.com 0009-0009-8454-7233

** Faculty Member, Department of Financial Management, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
ghavam@isu.ac.ir 0000-0001-5556-7846

*** M.A. Student in Economics, Financial Economics Major, Faculty of Islamic Studies and Economics, Imam Sadiq University, Tehran, Iran
y.ahmadibeni@isu.ac.ir 0009-0001-6107-8499

Received: 2024/07/21

Accepted: 2024/11/09

شناسایی و اولویت‌بندی روش‌های تأمین مالی مناسب در مساجد جمهوری اسلامی ایران

مهدی کریمی* محمدحسین قوام** یاسر احمدی بنی***

چکیده

مساجد نه تنها دارای نقش‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هستند بلکه دارای جنبه اقتصادی نیز هستند. پژوهش حاضر با شناسایی و اولویت‌بندی روش‌های تأمین مالی مناسب در مساجد، به شناسایی این اولویت‌ها پرداخته و با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و مصاحبه با افراد خبره در این زمینه، به احصای معیارهای مطلوب تأمین مالی آن پرداخته است. تحقیق موردنظر به لحاظ هدف از نوع کاربردی و از نظر روش «تحلیلی-توصیفی» و مبتنی بر مستندات و کسب نظر خبرگان است. شناسایی روش‌ها و معیارها براساس روش تحلیل مضمون صورت پذیرفت؛ سپس در گام بعدی به کمک پرسشنامه‌های مقایسه زوجی و براساس روش تحلیل سلسله مراتبی (AHP)، اولویت‌بندی روش‌ها و معیارها انجام گرفت و در نهایت پاسخ‌ها توسط روش میانگین هندسی تلفیق شده و تحلیل گردیدند. نتایج پژوهش، معیارهای؛ افزایش مشارکت مردمی، تعامل صحیح با حاکمیت، افزایش کارایی بودجه‌ای، تناسب با شأن و جایگاه مسجد و تطابق با فقه امامیه را به عنوان معیارهای این حوزه نشان داده و نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل اطلاعات و اولویت‌بندی معیارها، بیانگر آن است که در بین معیارهای مطرح شده، به ترتیب: افزایش مشارکت مردمی، تناسب با شأن و جایگاه مسجد، افزایش کارایی بودجه، تعامل صحیح با حاکمیت و تطابق با فقه امامیه بیشترین اهمیت را دارند. براساس همین پژوهش، در بین روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد از منظر ابزارها، به ترتیب؛ ابزارهای مردم‌پایه، ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی، ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع، ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع و ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری بیشترین اهمیت را دارند که نشان‌دهنده نقش مؤثر مردم در تأمین مالی مساجد است. از حیث فعالیت‌های درآمدی نیز فعالیت‌های درآمدزای مسجد، مؤسسات خیریه، سازمان‌های عمومی غیردولتی، نهادهای نظامی و کمک‌های دولتی، بیشترین اهمیت را در تأمین مالی مساجد دارند.

واژگان کلیدی: تأمین مالی؛ مساجد؛ ارزیابی فقهی؛ اولویت‌بندی.

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت مالی، گروه مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
mehdikarimi1390@gmail.com

** عضو هیأت علمی، گروه مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران
ghavam@isu.ac.ir

*** دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد، گرایش اقتصاد مالی، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران
y.ahmadibeni@isu.ac.ir

مقدمه

مسجد به‌عنوان یک پایگاه اجتماعی نقش مهمی در جوامع اسلامی از آغاز دین مبین اسلام تا به امروز داشته است و خیلی از مسائل به‌واسطه مسجد، در میان جامعه نهادینه می‌شده است. ازجمله کارکردهای مسجد، کارکردهای اقتصادی است که می‌توان آن را در مواردی همچون نگهداری اموال عمومی (بیت‌المال) و تقسیم غنائم جنگی بین مسلمین، جمع‌آوری خمس و زکات (مستحب و واجب) و توزیع بین فقرا، تبیین احکام اقتصادی و معاملات اسلامی و اطلاع از ورود تجار و کاروان‌های تجاری به شهر و سایر موارد بیان داشت. در رابطه با تأمین مالی مسجد به جهت رفع نیازهای اقتصادی مترتب بر مساجد و پوشش دادن خدمات مختلف ارائه‌شده از سوی مساجد، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد؛ الف) برخی معتقدند هستند که دولت اسلامی، به‌عنوان یکی از مصادیق مصالح عامه، موظف به ساخت و آبادانی مساجد است و بایستی از وظایف و کارهای قطعی مسئولان حکومت اسلامی دانسته شود (قرائتی، ۱۳۸۱، ص. ۵۱؛ ب) برخی دیگر به مردمی بودن اقتصاد مسجد اعتقاد دارند و بیان می‌دارند که دولت نباید هیچ‌گونه دخالتی در این امر داشته باشد؛ ج) دیدگاه سوم نیز با ترکیبی از اختلاف سلیق موجود است که ناشی از میزان دخالت دولت یا حکومت در اقتصاد مسجد است. بدین معنا که به‌نظر آنان، باید حکومت از امور اقتصادی مسجد به‌جای دولت پشتیبانی کند. گروه حاضر به‌شدت مخالف بودجه‌دهی دولت به مسجد هستند و معتقدند اگر این راهکار جوابگوی تأمین مالی مسجد برای کوتاه‌مدت باشد اما در بلندمدت با چالش‌های بی‌شماری روبرو خواهد شد (کاشانی‌زاده و کرم‌اللهی، ۱۳۹۱، ص. ۷۹). حال سؤال اصلی این پژوهش آن است که نحوه تأمین منابع مالی مسجد بایستی براساس چه معیارهایی باشد و کدام یک از معیارها دارای اولویت هستند؟ توضیح آنکه هم‌اکنون اغلب مساجد کشور به‌صورت کاملاً سستی به تجهیز منابع اقدام نموده و بالطبع شاهد آن هستیم که با مشکلات عدیده‌ای در این حوزه دست‌وپنجه نرم می‌کنند و به‌سختی هزینه‌های ثابت و جاری خود را تأمین می‌کنند. افزون بر این، کمبود بودجه و عدم‌توانایی در تأمین هزینه‌های ساخت‌وساز، نیاز به بازسازی جزئی یا کلی ناشی از عمر بالای مساجد را با چالش روبرو نموده است؛ ضمن آنکه دولت اسلامی با کسری بودجه و کاهش بودجه‌های عمرانی امکان حمایت

هرچه بیشتر این نهاد را نخواهد داشت. فلذا باید روش‌های تأمین مالی که با شرایط و محدودیت‌های مساجد سازگاری دارند را شناسایی و اولویت‌بندی کرده و از آن‌ها در جهت تأمین هزینه‌های مساجد بهره برد.

۱. پیشینه پژوهش

ستیوان^۱ (۲۰۲۴م) در مقاله‌ای با عنوان «پاسخ‌گویی برای مدیریت مالی مسجد: چقدر مهم است؟»، با بررسی مدیریت مالی مسجد به دنبال اهمیت افزایش پاسخ‌گویی مالی و جلوگیری از تقلب است. وی مدیریت مالی مسجد را در مواردی همچون برنامه‌ریزی مالی، جمع‌آوری سرمایه، مدیریت صندوق، گزارشگری مالی، کنترل داخلی و تحلیل مالی برشمرده و اشاره می‌دارد باید از ظرفیت وجوه جمع‌آوری شده مسجد شامل زکات، انفاق، وقف و وجوه دولتی استفاده نمود. وی نتیجه‌گیری می‌کند که مدیریت مالی در مساجد، پاسخ‌گویی به همه ذی‌نفعان به‌ویژه خداوند است و برای جلوگیری از تقلب، لازم است تا پاسخ‌گویی مالی، شفافیت و همچنین کنترل داخلی مناسبی وجود داشته باشد تا سبب حفظ اعتماد عمومی گردد.

سوآرنی، نورلینا و یولیانتی^۲ (۲۰۲۳م) در مقاله‌ای با عنوان «مدیریت مالی (موارد مطالعه در مساجد در منطقه هرلنگ بولوکومبا، سولاوسی جنوبی اندونزی)»، به بررسی مدیریت صندوق مساجد با روش توصیفی کیفی پرداخته‌اند. آن‌ها مدیریت وجوه مساجد را شامل چندین جنبه اساسی از جمله سیستم دریافت وجوه، مدیریت وجوه و گزارش‌دهی دانسته و آن را سرمایه بالقوه‌ای برای رفاه جامعه محلی و رونق مساجد برشمرده‌اند. آن‌ها نتیجه‌گیری می‌نمایند که مدیریت صندوق در مسجد نورالیقین، نورالحجاب، نورالامین و مسجد بابل خیر^۳ براساس اصول مدیریت مالی شامل برنامه‌ریزی، اجرا و ارزیابی انجام پذیرفته است.

ویجیانتی و دیگران^۴ (۲۰۲۳م) در مقاله‌ای با عنوان «بهبود مدیریت مالی مسجد (مطالعه موردی مساجد منطقه تامانساری باندونگ)»، به بررسی بهبود مدیریت مالی

1. Setiawan

2. Suarni, Nurlina & Yulianti

3. Nurul Yaqin Mosque, Nurul Hijab, Nurul Amin, & Babul Khaer Mosque

4. Wijayanti et al

مسجد از طریق مطالعه موردی مساجد منطقه تامانساری باندونگ^۵ پرداخته‌اند. آن‌ها با توجه به مدل مدیریت مالی متفاوت مساجد با یکدیگر، اتخاذ شیوه حسابداری متفاوت را طبیعی دانسته و تلاش برای ارتقای توان مدیریت مالی مسجد را ضروری دانسته‌اند. آن‌ها نتیجه‌گیری می‌نمایند که شرکت‌کنندگان در طرح آموزشی، افزایش قابل توجهی را در دانش مدیریت مالی مسجد اکتساب نموده‌اند و توانسته‌اند که دخل و خرج مسجد را برنامه‌ریزی، سوابق مالی و گزارش‌های ساده را تهیه کنند درحالی‌که قبل از آن، تنها قادر به ثبت جریانات نقدی بوده‌اند.

اسلامیه^۶ (۲۰۱۹م) در مقاله‌ای با عنوان «عملکرد مالی مسجد: مورد مطالعه در مالزی»، به بررسی نحوه اعمال مدیریت مالی در مساجد مالزی پرداخته و چهار روش برای مدیریت مالی، شامل بررسی و ارزیابی عملکرد، مشارکت، مقررات و حسابرسی اجتماعی را ارائه می‌نماید. وی نتیجه‌گیری می‌کند که شیوه‌های مدیریت مالی یک فرآیند ضروری برای حمایت از پاسخ‌گویی مسجد، به‌ویژه پاسخ‌گویی ثانویه در قبال تأمین‌کنندگان سرمایه مسجد است. همچنین، شیوه‌های مدیریت مالی بهتر ممکن است اعتماد اهداکنندگان را برای اهدای پول خود به مساجد افزایش دهد.

جزیل^۷ (۲۰۱۷م) در پژوهشی با عنوان «شیوه‌های مدیریت مالی مساجد در سریلانکا»، به این نتیجه می‌رسد که تأمین مالی مساجد اغلب محافظه‌کارانه است و عمدتاً دچار کمبود منابع مالی هستند. وی اشاره می‌دارد مساجد نیاز به ایجاد سازوکارهای مدیریت مالی دارند تا برنامه‌های اجراشده توسط مسجد از جهت کیفی و کمی توسعه پیدا کرده و موجب تشویق نمازگزاران به اهدای کمک‌های بیشتر به مساجد گردد.

عادل و دیگران^۸ (۲۰۱۳م) در مقاله‌ای با عنوان «شیوه‌های مدیریت مالی مساجد در مالزی»، به اهمیت شیوه‌های مدیریت مالی برای انواع مختلف مساجد در مالزی پرداخته و نشان می‌دهد که ثبت به‌موقع و دقیق معاملات مالی، افزایش پاسخ‌گویی رئیس و خزانه‌دار به‌منظور بهبود بهره‌وری و عملکرد، لازم است. وی بیان می‌دارد که مساجد

5. Tamansari Bandung Area

6. Islamiyah

7. Jazeel

8. Adil et al

مالزی می‌توانند سیستم کنترل و عملکرد داخلی را برای رسیدن به مأموریت و اهداف مساجد افزایش دهند.

عدنان^۹ (۲۰۱۲م) در پژوهشی با عنوان «شیوه‌های مدیریت مالی مساجد در منطقه ویژه استان یوگیاکارتا»، سه مسأله اصلی مقدار جریان نقد در اختیار مساجد، استفاده از اصول شفافیت و پاسخ‌گویی در امور مالی و صحت مدیریت مالی که شامل بودجه‌بندی، فرمولاسیون استراتژیک و ارزیابی عملکرد است را بررسی کرده و به این نتیجه رسید که جریان نقدی قابل توجهی از این نمونه‌های انتخاب‌شده به‌واسطه استفاده از تأمین مالی مبتنی بر انفاق و صدقه است. تعداد کمی از مساجد نیز تأمین مالی مبتنی بر صندوق زکات و وقف، کمک‌های مالی دریافت می‌کنند.

صیاف‌زاده، سجادی و عباسی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی عوامل مؤثر بر خوداتکایی مالی مساجد؛ مورد مطالعه: مساجد استان قم»، استقلال مالی و مردمی بودن را از مهم‌ترین ویژگی‌های مساجد برشمرده‌اند. به همین منظور، آن‌ها عوامل خوداتکایی مالی مسجد را مورد بررسی قرار داده به این نتیجه رسیده‌اند که موقوفات، اجاره فضاهای در اختیار مسجد برای برگزاری مراسمات، کمک‌های خیرین، فعالیت‌های امام جماعت، برنامه‌ها و فضای فرهنگی، اعتماد متقابل خیرین و هیأت‌امنا در ارائه کمک به مسجد، دانش و توان حقوقی مسجد و برنامه‌ریزی هیأت‌امنا برای تأمین مالی مسجد، از جمله مهم‌ترین مباحث در جهت خوداتکایی مالی مسجد هستند.

سیدحسینی و ابراهیم‌سالاری (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «نهادسازی نوین مالی برای وقف پول و اثر آن بر توسعه جامعه اسلامی»، بیان داشتند وقف پول به‌عنوان یک ابزار مالی، می‌تواند به‌عنوان منبعی برای افزایش سرمایه‌گذاری در قالب انواع عقود اسلامی و قانونی تلقی شود و صرف سود حاصل از سرمایه‌گذاری در برنامه‌های کاهش فقر و همچنین تأمین مالی خرد برای افراد کم‌درآمد می‌تواند نقش مؤثری در توسعه جامعه داشته باشد.

قلیچ (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «تبیین ظرفیت ابزارهای مالی اسلامی در تأمین مالی طرح‌های غیرانتفاعی»، با اشاره به کسری بودجه دولت، به تبیین ظرفیت دودسته از

اوراق بهادر اسلامی غیرانتفاعی (اوراق وقف و اوراق قرض الحسنه) در تأمین مالی طرح‌های عام‌المنفعه غیرانتفاعی می‌پردازد.

احمدی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «نهاد وقف در دوره صفوی»، به بررسی نقش و کارکرد وقف در ابعاد مختلف مذهبی، فرهنگی و اجتماعی پرداخته و به این نتیجه می‌رسد که نهاد وقف با ایجاد مراکز تأثیرگذاری همچون مدارس و مساجد و نیز تشویق و حمایت از سنن و مراسم شیعی در تثبیت و گسترش این آیین در ایران مؤثر بوده است و نه تنها به روند گسترش تشیع کمک کرده، بلکه باعث توسعه شهری و رفاه اجتماعی نیز شده است.

گیلک حکیم‌آبادی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه تطبیقی حمایت‌های مالیاتی از کمک‌های خیریه در جهان»، به این موضوع می‌پردازد که دولت‌ها با انگیزه تقویت انسجام ملی، کاهش مسئولیت و بار مالی‌شان در تهیه کالاهای عمومی به‌ویژه برای طبقات نیازمند و همچنین جلب پشتیبانی مردم، از کمک‌های خیریه حمایت مالیاتی می‌کنند. با بررسی تجارب کشورهای پیش‌تاز در زمینه قانون، نوع حمایت، عملکرد و ارزیابی این روش‌ها، زمینه‌های لازم برای مقایسه تطبیقی حمایت‌ها را فراهم می‌کند. این مقاله در پایان پیشنهادهایی را برای پربار کردن حمایت‌های مالی از کمک‌های خیریه در ایران ارائه می‌کند.

مصباحی مقدم، میثمی، عبدالحی و قائمی‌اصل (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «وقف به‌مثابه منبع تأمین مالی خرد اسلامی؛ ارائه الگوی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی در کشور»، با بهره‌گیری از نهاد وقف در اقتصاد اسلامی، الگویی بومی برای مؤسسات تأمین مالی خرد ارائه کرده و آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. درواقع ضمن طرح الگوی پیشنهادی و تبیین روش‌های تجهیز منابع مالی و همچنین بیان روش‌های تخصیص منابع، امکان‌سنجی فقهی و ضرورت اقتصادی تشکیل چنین مؤسساتی در کشور را مورد بحث قرار می‌دهد. علاوه‌براین، مزیت‌ها و چالش‌ها را مورد بحث قرار داده و تلاش می‌کند با استفاده از ادبیات تأمین مالی خرد، راهکارهایی به‌منظور به حداقل رساندن این مشکلات ارائه نماید. یافته‌ها نشان می‌دهد نهاد وقف از ظرفیت فقهی-اقتصادی لازم برای منبع درآمدی تأمین مالی خرد برخوردار است.

موسویان و نصرآبادی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «طراحی اوراق وقف بر مبنای عقد صلح و وقف جهت تأمین مالی طرح‌های عام‌المنفعه»، بیان می‌دارند که اوراق وقف می‌تواند ابزار مناسبی جهت جذب نقدینگی مازاد خیرین و همچنین ابزار مناسبی برای تأمین مالی دولت، شهرداری‌ها و مؤسسه‌های خیریه و هدایت آن‌ها به سمت احداث طرح‌ها و پروژه‌های عام‌المنفعه باشد.

مصباحی‌مقدم، کاوند و اسماعیلی گیوی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «ارائه الگوی تأمین مالی توسعه موقوفات با استفاده از انتشار اوراق منفعت (صکوک انتفاع)»، به این نتیجه رسیده‌اند که استفاده از روش‌های تأمین مالی نوین همچون شریک ساختن سرمایه‌گذاران در توسعه موقوفات از طریق اوراق منفعت، می‌تواند راه مناسبی برای تحول اوضاع زمان و مکان استفاده از ظرفیت‌های بالای وقف باشد.

درحالی‌که پژوهش‌های پیشین صرفاً موضوع تأمین مالی مسجد را در شیوه تأمین مالی یا مدیریت مالی مسجد خلاصه نموده‌اند، پژوهش حاضر مسأله را به تأمین وجوه موردنیاز مسجد و روش‌های به‌کار گرفته شده در مساجد کشورهای مختلف محدود نکرده است و با ارائه معیارهایی، به دنبال آن است که بررسی نماید به‌غیر از شیوه تأمین مالی، کدام روش بیشترین تطابق را با ساختار نهاد اجتماعی مسجد دارد و سبب حفظ جایگاه آن به‌عنوان یک پایگاه اجتماعی می‌گردد.

۲. ادبیات نظری

وجوه موردنیاز برای انجام وظایف و دارایی‌های موردنیاز شرکت‌ها باید از منابع مختلفی اخذ شوند که به این امر تأمین مالی گویند. مرتون^{۱۰} تعریفی از نظریه تأمین مالی ارائه داده که شاید در نوع خود کوتاه‌ترین و دقیق‌ترین تعریف باشد: «مطالعه رفتار کارگزاران در روند تخصیص و توزیع منابع از هر دو بُعد مکان و زمان در شرایطی نامطمئن، پایه و اساس نظریه تأمین مالی را تشکیل می‌دهد. زمان و عدم‌اطمینان، اصلی‌ترین عناصر تأثیرگذار بر رفتار مالی به‌شمار می‌آیند» (Merton, 1995, p. 7).

در شرایط حاضر با اختصاص سهم مهمی از مخارج دولت به طرح‌های عام‌المنفعه و غیرانتفاعی، استفاده از اوراق بهادار اسلامی برای تأمین مالی این دسته از طرح‌ها می‌تواند

به‌عنوان یک راهکار جهت تأمین کسری بودجه دولتی قابل‌تصور باشد. اوراق بهادار اسلامی ازجمله ابزارهایی هستند که می‌توان کاربردپذیری آنان را در تأمین مالی کسری بودجه دولت در بخش طرح‌های غیرانتفاعی مورد‌مطالعه و پژوهش قرار داد (قلیچ، ۱۳۹۵، ص. ۴). خیریه‌ها و قرض‌الحسنه‌های خودجوش و سنتی ایران که عموماً توسط اعضای یک فامیل، کارکنان یک سازمان، اهالی یک محل یا ... ایجاد می‌شوند، نقش مهمی در هدایت نقدینگی جامعه به سمت فعالیت‌های بدون ربا ایفا می‌نمایند و همچنین بخش قابل‌توجهی از نیازهای مالی اقشار ضعیف و متوسط جامعه را نیز تأمین می‌کنند اما این نهادها هنوز نتوانسته‌اند از مدل‌های جدید مالی و همچنین فناوری‌های جدید برای توسعه و تسهیل فرآیندهای خود استفاده نمایند. این امر باعث کندی رشد این تشکلات در کشور و درجا زدن آن‌ها در همان حالت قدیمی شده است (خسوری دارانی، ۱۳۹۲، ص. ۹۶). در حوزه تأمین مالی مراکز مذهبی می‌توان به‌صورت خلاصه، روش‌های اصلی به‌کار گرفته شده در آیین‌های مسیح و یهود را براساس نمونه‌های احصا گردیده به شرح زیر خلاصه نمود.

الف) تأمین مالی کلیسا (عبادتگاه‌های مسیحی)

جدول (۱): روش‌های تأمین مالی در برخی کلیساهای معروف دنیا

روش های تأمین مالی							کلیساهای معروف					
کشور	نام کلیسا	سال ساخت	کمک های دولتی	کمک های مردمی	تأمین مالی جمعی	اجاره (اموال + املاک)	رستوران	مراسم عروسی	مهدکردن	بیمارستان	فروش محصولات فرهنگی	تورسم فرهنگی
آمریکا	St. patricks cathedral ¹¹	۱۷۸۷		*							*	

11. <https://saintpatrickscathedral.org/>

روش‌های تأمین مالی										کلیساهای معروف		
*							*			1892	cathederal of st john the	آمریکا
*								*		1675	st.pauls cathedral ¹³	انگلیس
							*			۱۲۵۸	Salisbury ¹⁴	انگلیس
	*						*			۱۰۹۳	Durham cathedral ¹⁵	انگلیس
								*		۱۹۱۴	Basilica ¹⁶	فرانسه
*	*	*								۱۱۶۳	Notre Dame Cathedral ¹⁷	فرانسه

12. <https://stjohndivine.org/>

13. <https://Stpauls.co.uk/>

14. <https://Salisburycathedral.org.uk/>

15. <https://Durhamcathedral.co.uk/>

16. <https://cathedralstl.org/>

17. <https://www.notredamedeparis.fr/en/>

روش‌های تأمین مالی										کلیساهای معروف	
*		*								۲۰۰۴	Basilica of Our Lady of Lichen ¹⁸ لهستان
							*			۱۶۷۵	Church of peace Swidnicy ¹⁹ لهستان
			*	*						۱۴۵۷	Felsenkirche ²⁰ آلمان
*				*	*					۱۴۷۰	Grote of Sint-Laurenskerk ²¹ هلند
							*			۱۹۴۵	Hallgrim Skirkja ²² ایسلند

18. <https://Lichen.pl/>

19. <https://kosciolpokoju.pl/>

20. <https://felsenkirche-oberstein.de/die-felsenkirche/>

21. <https://laurenskerkrotterdam.nl/>

22. <https://hallgrimskirkja.is/>

روش‌های تأمین مالی										کلیساهای معروف		
									*	۱۸۵۲	Heddol Stave ²³	نروژ
	*	*		*					*	۱۹۷۶	Metropolitan Cathedral of ri de Janeiro ²⁴	برزیل
	*	*								۱۹۱۹	Las Lajas Sanctuary ²⁵	کلمبیا
۷	۵	۲	۱	۲	۱	۱	۳	۶	۱	مجموع		

منبع: (یافته‌های تحقیق)

23. <https://heddalstavkirke.no/>

24. <https://catedral.com.br/>

25. <https://santuariolavirgendelaslajas.com/>

(ب) تأمین مالی کنیسه (معابد یهود)

جدول (۲): روش‌های تأمین مالی در برخی از کنیسه‌های معروف دنیا

کنیسه‌های معروف									
روش‌های تأمین مالی									
کشور	نام کنیسه	سال ساخت	کمک‌های دولتی	کمک‌های مردمی	تأمین مالی جمعی	معافیت‌های مالیاتی	اجاره (اموال + املاک)	رستوران	مراسم عروسی
رژیم صهیونیستی	Belz ²⁶	۱۸۷۰	*	*	*	*	*	*	*
رژیم صهیونیستی	Jerusalem Great	۱۹۸۲	*	*	*	*	*	*	*
آمریکا	Central	۱۸۷۲	*	*	*	*	*	*	*
آمریکا	Temple	۱۸۴۵	*	*	*	*	*	*	*
تورسم فرهنگی	فروش محصولات فرهنگی	پیمارستان	هتل	مهدکردی	مدرسه	باشگاه ورزشی	مراسم خاکسپاری + فروش قبر	مراسم عروسی	رستوران

26. <https://worldofbelz.org/>
 27. <https://Jerusalem.greatsynagogue.com/>
 28. <https://centralSynagogue.org/>
 29. <https://emanueinyc.org/>

روش‌های تأمین مالی													کنسره‌های معروف
							*				*	۱۸۷۹	New west انگلیس
						*		*				۱۸۹۹	Roonstrasse ³¹ آلمان
											*	۱۸۶۶	Neue ³² آلمان
										*		۱۹۰۴	Rykestrasse ³³ آلمان
				*			*					۲۰۰۶	Ohel آلمان
*	*											۱۹۱۲	Trieste ³⁵ ایتالیا

30. <https://newwestend.org.uk/>

31. <https://sgk.de/>

32. <https://synagoge.de/>

33. <http://www.jg-berlin.org/>

34. <https://ikg-m.de/>

35. <https://triestebraica.it/>

روش‌های تأمین مالی													کنسره‌های معروف
*													ایتالیا ۱۹۰۴ Tempio Maggiore
		*	*	*	*	*							دانمارک ۱۸۳۳ Great Synagogue
										*			سوئد ۱۸۷۰ The Great Synagogue
*													چک ۱۹۰۶ Jubilee ³⁹
*		*				*	*						روسیه ۱۹۰۶ Choral ⁴⁰

36 <https://romaebraica.it/>

37. <https://Mosaiske.dk/>

38. <https://masortiolami.org/connect/the-great-synagogue-of-stockholm>

39. <https://synagogue.cz/>

40. <https://en.jeps.ru/>

روش‌های تأمین مالی														کنسپه‌های معروف		
												*		۱۸۵۴	Dohany	مجارستان
												*	*	۱۸۷۸	Great Synagogue	استرالیا
*	*											*		۱۶۷۴	Cirocao ⁴³	ونزوئلا
*														۱۶۵۴	The	ونزوئلا
*														۱۶۳۷	Kahal Zur	برزیل
۷	۲	۱	۲	۱	۲	۱	۲	۱	۳	-	-	۴	۸	۱	مجموع	

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۳. تأمین مالی اسلامی

مطالعه آیات و روایات ناظر به باب معاملات بیانگر آن است که دین اسلام، باوجود تحریم ربا، انواع سه‌گانه معاملات زیر را مجاز شمرده است:

41. <https://dohany-zsinagoga.hu/>
42. <https://www.greatsynagogue.org.au/>
43. <https://snoa.com/>
44. <https://synagoguehistoricdistrict.com/>
45. <https://kahalzurisrael.com/>

- الف) قراردادهای غیرانتفاعی: دین اسلام انواع گوناگونی از قراردادهای غیرانتفاعی چون هبه، صدقه، عاریه و قرض‌الحسنه را مجاز و مورد ترغیب جدی قرار داده است.

- ب) قراردادهای انتفاعی با سود معین: قراردادهای مبادله‌ای با سود معین هستند؛ قراردادهایی مانند بیع نقد، بیع نسبه، سلف، بیع دین، اجاره، جعاله که نرخ سود در آن‌ها معین و از پیش تعیین شده است.

- ج) قراردادهای انتفاعی با سود متغیر: معاملات مشارکتی با نرخ سود متغیر هستند. قراردادهایی چون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات که در آن‌ها دو یا چند نفر با ترکیب سرمایه‌ها یا با ترکیب کار و سرمایه وارد فعالیت اقتصادی می‌شوند و انتظار سود دارند و در پایان سال مالی، سود حاصله را باهم تقسیم می‌کنند. البته قراردادهای مجاز دیگری چون صلح و وکالت وجود دارند که دارای ماهیت انعطاف‌پذیری هستند و می‌توانند در هر یک از سه گروه جای گیرند (هیبتی و احمدی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۴؛ و موسویان، ۱۳۸۶).

در تأمین مالی اسلامی بر ارتباط و پیوند میان بخش واقعی اقتصاد با بخش مالی و مقدم بودن اولی (اقتصاد) بر دومی (مالی) تأکید زیادی می‌شود. با هم‌زمان‌سازی تعهدات پرداخت و تعهدات کسب درآمد، روش‌های مبتنی بر مشارکت قادر خواهند بود یکی از منابع اصلی بی‌ثباتی را در بازارهای مالی از میان بردارند. (نجات‌الله صدیقی، ۱۳۹۰، ص. ۱۹).

۴. تأمین مالی مساجد

«مسجد» در طول تاریخ به‌عنوان پایگاه و مرکز گردهمایی مسلمانان، علاوه بر کارکردهای عبادی، از کارکردهای دیگری همچون کارکرد آموزشی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی برخوردار بوده است؛ موضوعی که بیانگر جایگاه و اهمیت والای این مکان مقدس در پیشبرد اهداف جامعه اسلامی است. ساخت و آبادانی مسجد بارها مورد تأکید دین قرار گرفته و نتایج و آثار رفت‌وآمد به مسجد نیز در کلام معصومان علیهم‌السلام به‌دفعات تکرار شده است (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ص. ۱۹۷).

به‌نظر می‌رسد به‌رغم جایگاه برجسته مسجد در آموزه‌های دین و نیز در تحولات تاریخی جوامع اسلامی، در عصر کنونی با ظهور فزاینده فناوری‌های گوناگون اطلاعاتی و ارتباطی و افزایش ضریب نفوذ این فناوری‌ها در عرصه‌های گوناگون زندگی اجتماعی و نیز شکل‌گیری و گسترش نهادهای فرهنگی موازی و رقیب تا حدودی جایگاه کانونی نهاد مسجد دستخوش تغییراتی شده است. عدم اهتمام به ظرفیت‌های مسجد برای پیشرفت جامعه و عدم بهره‌گیری اقشار جامعه از ظرفیت‌های ارتباطی و اجتماعی مسجد، به‌عنوان اصیل‌ترین شبکه ارتباطی و زمینه‌ساز پیوند و اعتماد اجتماعی، سبب تنزل جایگاه و اهمیت این نهاد دینی در جامعه و بروز آسیب‌ها و چالش‌هایی در این زمینه شده است (کاشانی‌زاده و کرم‌اللهی، ۱۳۹۱، ص. ۳۲).

حوزه مسائل اقتصادی مسجد، ریشه در مسائل فقهی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی دارد و جدای از آن‌ها نیست. این موضوع برخوردار از دو رویکرد تئوریک و عملی است؛ در رویکرد تئوریک به اقتصاد مسجد، پیرامون مدل مطلوب تأمین مالی مسجد و اصول حاکم بر آن، بحث می‌گردد. در رویکرد دوم نیز سازوکار کنونی تأمین هزینه‌های مسجد و مشکلات و آسیب‌های آن قابل بحث و بررسی کارشناسانه است.

۵. تجربه کشورهای مختلف در تأمین مالی مساجد

اندونزی: تأمین مالی مساجد توسط مسلمانانی که به ادای فرایض خود در مساجد می‌پردازند، انجام می‌شود که ممکن است شامل صدقه، نذر، وقف، زکات و... باشد. در اندونزی، کمک‌های مالی دولتی تنها به مساجدی که توسط ارگان‌ها و نهادهای دولتی تأسیس شده‌اند تعلق می‌گیرد و دولت به مساجد دیگر کمک‌های ناچیزی انجام می‌دهد. وقف نیز یکی دیگر از روش‌های تأمین مالی است که توسط مسلمانان در این کشور انجام می‌شود، وقف نیز به‌صورت داوطلبانه است و ضوابط فراوانی ندارد، البته در بسیاری از موارد، وقف به شکل زمین و یا ساختمان اهدا می‌شود (Adnan, 2012, pp. 2-4).

ترکیه: زکات، تبدیل به یک منبع مالی بسیار مهم برای سازمان‌های خیریه غیردولتی و جامعه مدنی شده است. از مهم‌ترین مصارف زکات، تأمین مالی مساجد است. بنیادهای مختلفی در ترکیه، متولی زکات و وقف هستند. به گفته اداره کل نهادها و بنگاه‌های ترکیه،

حدود ۴۱،۷۲۰ نهاد توسط افراد خصوصی برای اهداف مختلف تأسیس شده است که بیشتر آن‌ها برای ایجاد و سازمان‌دهی و تأمین مالی مراکز غیرانتفاعی و به‌خصوص مساجد تشکیل شده‌اند (Reuters Eikon, 2014: p. 123). مهم‌ترین نهادی که بیشترین سهم را در تأمین مالی مساجد و مراکز مذهبی در ترکیه و خارج از این کشور برعهده دارد، بنیاد اسلامی دیانت است. این بنیاد نقش زیادی در امور خیریه و آموزش دین دارد. این نهاد در اصل توسط دولت ترکیه برای نظارت بر امور دینی ایجاد شده است. این بنیاد، بزرگترین سازمان مردم‌نهاد با ۹۶۳ شعبه و در ۸۰ کشور دنیا به‌ویژه کشورهای آسیای میانه، بالکان، آفریقا است که با احداث و ساخت بیش از ۱۰۰ مسجد و مرکز آموزشی، نیازهای اجتماعی و فرهنگی جهان اسلام را برآورده می‌کند. بنیاد چشم‌انداز ملی و بنیاد مراکز اسلامی سلیمانی، سازمان‌های دیگری هستند که مساجد کمی را در ترکیه اداره و تأمین مالی می‌کنند که بیشتر بر روی تأمین مالی مساجد و مراکز مذهبی و آموزشی در خارج از کشور برای مسلمانان ترک ساکن اروپا تمرکز دارند (Hoorens & et al., 2015:15).

فرانسه: در فرانسه با توجه به نامه قانون ۱۹۰۵، اگرچه تأمین مالی مستقیم فضاهای مذهبی ممنوع است، ولی شهرداران بر قوانین سال‌های ۱۹۳۰ و ۱۹۶۱ میلادی تکیه می‌کنند که به شهرها و ادارات اجازه می‌دهد تا با اعطای وام‌های زمین و وام‌های ۹۹ ساله، به رشد فضاهای نماز برای سازمان‌های مذهبی کمک کنند. تشکیل پرونده‌های قضایی با اقامه دعوی از سوی سیاست‌مداران محلی، هزینه ساخت مساجد در فرانسه را به‌مراتب افزایش داده و موجب ایجاد تأخیر و عدم اطمینان در مورد به سرانجام رسیدن طرح‌های مذکور گردیده است. نکته قابل‌تأمل این است که بسیاری از طرح‌های مساجد، به همکاری مقامات منتخب محلی بستگی دارد که ممکن است در آینده نباشد. درواقع، گاهی اوقات تغییر در قدرت به‌تنهایی برای متوقف ساختن ساخت‌وسازها کافی است (Maxwell, 2010, pp. 125-127).

مالزی: مردم مالزی نیز مانند سایر امت اسلامی به طرق مختلف در امر پسندیده وقف مشارکت دارند. ازجمله روش‌های استفاده شده در این کشور، اختصاص املاک و مستغلات به امر وقف بوده به‌طوری‌که حدود ۳۲۰۰۰ زمین وقفی در این کشور وجود

دارد و نهاد متولی وقف، پس از انجام سرمایه‌گذاری‌های مختلف در آن زمین‌ها، اقدام به توزیع سود آن‌ها در اهداف عام‌المنفعه می‌نماید (Hasan & Abdullah, 2008, p. 79).

سنگاپور: صندوق ساخت مسجد^{۴۶} در سال ۱۹۷۵ میلادی باهدف جمع‌آوری بودجه برای ساخت‌وساز مساجد در مجتمع‌های مسکونی جدید در سنگاپور تأسیس شد. پس از تشکیل بنیاد مندکی^{۴۷} در سال ۱۹۸۴، صندوق ساخت مسجد با صندوق منداکی ادغام شد و به صندوق ساخت‌وساز مساجد و مندکی^{۴۸} تغییر نام داد. مسلمانان به‌طور داوطلبانه مبلغ ثابتی از حقوق خود را که به‌صورت ماهانه کاسته می‌شود، به صندوق ساخت‌وساز مساجد و مندکی واریز می‌کنند. از زمان تأسیس ساخت‌وساز مساجد و مندکی در سال ۱۹۷۵ تاکنون در مجموع ۲۴ مسجد کامل شده و ۲۹۷ میلیون دلار صرف ساخت و ارتقاء مساجد در سراسر سنگاپور شده است.

مصر: مساجد مختلفی در کشور مصر ایجاد شده است که بیشتر آن‌ها به‌وسیله وقف و صدقات، ساخته و اداره شده است. نکته قابل تأمل آن است که مساجد ساخته شده، عمدتاً مردمی بوده و مساجد کمی توسط حاکم اسلامی ساخته شده است اما در عصر معاصر سه منبع مالی برای ساخت مسجد در مصر وجود دارد:

۱. کمک‌های مالی از سوی افراد یا شرکت‌های خصوصی؛

۲. کمک‌های مالی از سوی سازمان‌های مذهبی و خیریه؛

۳. کمک‌های مالی دولتی.

به‌طور خلاصه در کشور مصر دو نوع مسجد وجود دارد؛ مساجد دولتی و مساجد غیردولتی. برای احداث مساجد نوع اول به‌طور مستقیم از وزارت امور خیریه تأمین مالی صورت می‌گیرد، درحالی‌که تأمین مالی برای مساجد نوع دوم، توسط سازمان‌های مذهبی و خیریه انجام می‌شود.

46. The Mosque Building Fund (MBF)

47. Mendaki Foundation (Fund)

48. Mosque Building and Mendaki Fund (MBMF)

سریلانکا: تأمین مالی مساجد در سریلانکا اغلب از طریق صدقات، زکات و وقف صورت می‌گیرد که مردم‌محور است و مقادیر کمی نیز توسط دولت تأمین می‌شود.

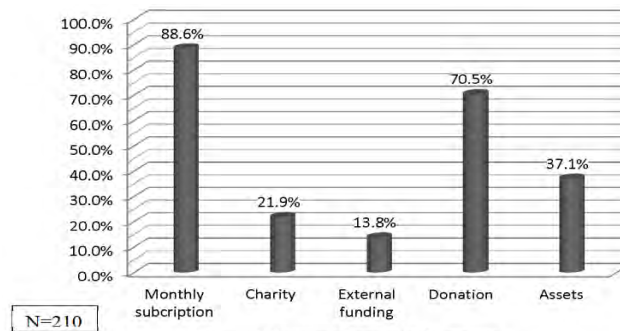

Figure 6.5 Sources of income in the mosque
Source: Survey

نمودار (۱): منابع درآمدی مساجد سریلانکا

منبع: (Jazeel, 2017, p. 3)

منابع اصلی درآمد در مساجد سریلانکا، پرداخت‌های ماهیانه فردی است که به آن ساندای می‌گویند^{۴۹} و اغلب مساجد (۸۸/۶ درصد) از این راه برای تولید درآمد عمل می‌کنند. روش بعدی تولید درآمد در اکثریت قریب به اتفاق مساجد (۷۰/۵ درصد) با تمایل به کمک مالی از طریق اهدا است که در پایان ماه رمضان و در موارد خاصی از جمله جشنواره‌ها اتفاق می‌افتد. اکثر مساجد برای سازمان‌دهی کمک‌های اهدایی از میان تاجران و افراد ثروتمند کمک می‌گیرند. علاوه بر این، بیشتر مساجد صندوقی را در ورودی اصلی خود قرار می‌دهند. صندوق جمع‌آوری برخی از مساجد در منطقه‌های تجاری مانند فروشگاه‌های معروف، بازارها و... قرار گرفته است. این صندوق‌ها برای اهداف خیریه به‌منظور کمک به ایجاد درآمد برای بیش از یک‌پنجم مساجد (۲۱.۹ درصد) ایجاد شده است. تأمین مالی خارجی مساجد سریلانکا از طریق کشورهای مسلمان، دولت و سازمان‌های کمک‌کننده نسبتاً کم (۱۳/۸ درصد) است و اغلب برای هدف خاص ساخت‌وساز و نوسازی استفاده می‌شود. شمار قابل‌توجهی از مساجد (۳۷.۱ درصد) درآمدهای خود را از طریق زمین‌های برنج، ساختمان‌های اجاره‌ای و... به‌دست می‌آورند.

نکته قابل‌ذکر این موضوع است که مسلمانان ثروتمند، املاک مجاور مسجد را برای گسترش و نگهداری آن وقف می‌کنند (Jazeel, 2017, p. 3).

هلند: تأمین مالی مساجد در هلند به روش‌های گوناگونی انجام می‌شود. یکی از این روش‌های اعانات مردمی است. به‌رغم سنت کمک‌های اجتماعی در این کشور، تأمین هزینه‌های طرح‌های بزرگ مانند ساخت مجدد مساجد، برای مردم عادی بسیار دشوار به‌نظر می‌رسد. از سوی دیگر واحد مالی مجزایی برای مؤسسات مذهبی در هلند وجود ندارد، پس عملاً کمک‌های خارجی اجتناب‌ناپذیر است. تنها شکل حمایت دولت هلند نیز صرفاً ایجاد معافیت مالیاتی برای مؤسسات اسلامی و به‌خصوص مساجد بوده است. در نتیجه، بیشترین شکل تأمین مالی مساجد در هلند از خارج از این کشور است. اکثر مساجد در هلند با یک یا چند سازمان حمایتی ارتباط دارند و مساجد، حداقل تا حدی تحت کنترل این سازمان‌ها هستند. مساجد ترکیه بیشترین ارتباط را با سازمان‌های حمایتی مذکور دارند (Hoorens & et al., 2015: 15).

کویت: کشور کویت در زمینه طراحی ابزارهای مالی در جهت تأمین مالی مساجد و امور خیریه پیشتاز بوده است؛ فعالیت‌های این کشور در زمینه وقف در سال‌های اخیر قابل‌توجه است. یکی از ابتکارهای کویتی‌ها، تأسیس انواع صندوق‌های وقف است که برای هر صندوقی هدف خاصی در نظر گرفته‌اند. برخی از این صندوق‌ها عبارتند از: صندوق قرآن، صندوق مساجد، صندوق خانواده، صندوق محیط‌زیست و... در هریک از صندوق‌ها مردم و خیرین وجوه نقد خود را به آن‌ها اعطا کرده و آن صندوق‌ها مطابق با شروط واقفین و متناسب با شرایط صندوق در راستای اهداف موردنظر هزینه می‌نمایند (عبادی، ۱۳۸۶، ص. ۵۶۳؛ آقائقی، حسن‌زاده سروستانی و صوری، ۱۳۹۹).

قطر: صندوق دولتی زکات، تحت نظارت وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی قطر، مسئول جمع‌آوری مالیات زکات از ثروتمندان و انتشار آن به علل مختلف خیرخواهانه است. صندوق مذکور به‌صورت سالانه گزارش‌هایی از طرح‌های انجام‌شده (شامل ساخت‌وساز مساجد، انجام امور خیریه و...) ارائه می‌دهد (Hoorens, 2015, p. 72).

کشور قطر نیز در روشی مشابه کشور کویت اقدام به تأسیس ۶ سبد مالی ویژه براساس تنوع مصرفی از قبیل هزینه‌های توسعه علمی و فرهنگی، خدمات‌رسانی به امور قرآن و سنت، رسیدگی به امور خانواده و اطفال، رسیدگی به امور مساجد، امور بهداشتی و سایر امور خیریه نموده است. اداره اوقاف قطر با تبلیغات لازم در خصوص آگاه‌سازی مردم جهت مشارکت در امور مذکور، اقدام به جمع‌آوری وجوه نقدی وقف می‌نماید (عبادی، ۱۳۸۶، ص. ۵۶۳؛ موسویان و نصرآبادی، ۱۳۸۸).

بحرین: یکی از اقدامات کشور بحرین، تأسیس صندوق وقف توسط بانک مرکزی بحرین به همراه چندین مؤسسه تأمین مالی اسلامی در سال ۲۰۰۶ میلادی با سرمایه اولیه ۴.۶ میلیون دلار است. صندوق وقف بحرین در جهت گسترش علوم و معارف دینی و نیز ارتقای سطح تحصیلات و دانش مردم تأسیس شده است. هدف کلی آن نیز گسترش نهادهای تأمین مالی بر اساس مبانی اسلامی است (موسویان، ۱۳۹۱).

عمان: در کشور عمان جهت افزایش عایدات اموال وقفی، صندوق‌های وقفی تأسیس شده است. هدف این صندوق‌ها احیای سنت وقف از راه سرمایه‌گذاری جدید، افزایش نقش و توسعه وقف، عرضه و اصلاح ساختارهای اداری جدید برای اموال وقف و مشارکت هرچه بیشتر مردم از راه سهام وقفی و توسعه امکانات اداری مالی وقف است. عواید صندوق‌ها در زمینه خدمت به قرآن، مساجد، مدارس، ترویج اسلام و امور خیریه مصرف می‌شود (عبادی، ۱۳۸۶، ص. ۸۵).

عربستان سعودی: وزارتخانه امور خارجه، کمک‌های مردمی و مؤسسات آن در سال ۱۹۹۳ میلادی تأسیس شده و در تمام امور اسلامی در عربستان سعودی و خارج از عربستان را پوشش می‌دهد. به‌طور خاص، این مسئولیت عبارت است از: ترویج اسلام و ارزش‌های مرتبط در عربستان سعودی و خارج از کشور، ساخت و نگهداری مساجد و مراکز اسلامی، تأمین و نظارت بر کمک‌های اسلامی، تهیه و توزیع کتاب‌ها و نشریات مربوط به اسلام، ازجمله قرآن.

۶. مروری بر روش‌های تأمین مالی در مساجد منتخب در دنیا

روش‌ها و فن‌های دیگری نیز از طریق جستجو در مساجد معروف در اقصی نقاط جهان احصا گردیده است که به صورت خلاصه در جداول (۴) به آن‌ها اشاره می‌گردد.

جدول (۳): روش‌های تأمین مالی در برخی از مساجد معروف دنیا

روش‌های تأمین مالی										مساجد معروف در دنیا	
موزه فرهنگی - تاریخی	فروش محصولات فرهنگی	مدرسه	مراسم خاکسپاری + فروش قبر	مراسم عروسی	اجاره (اموال + املاک)	معافیت مالیاتی	تأمین مالی جمعی	کمک‌های مردمی	کمک‌های دولتی	نام مسجد	کشور
*	*					*		*	*	HASSAN II ⁵⁰	مراکش
							*	*		London Mosque ⁵¹	انگلیس
			*	*	*		*	*		Central Mosque ⁵²	انگلیس
	*									Great Mosque of Cordoba ⁵³	تونس
*										Kul-Sharif Mosque ⁵⁴	روسیه

50. <https://fmh2.ma/>

51. <https://iccuk.org/>

52. <https://iccuk.org/>

53. https://patrimoinedetunisie.com.tn/fr/monuments/mosquee_kairouan.php

54. <https://kul-sharif.com/>

مساجد معروف در دنیا										روش‌های تأمین مالی
										*
										*
				*	*					
							*			

منبع: (یافته‌های تحقیق)

مساجد منتخب در ۸ کشور اسلامی و غیراسلامی در قاره‌های مختلف آسیا، اروپا و آمریکا قرار دارند و در روش‌های تأمین مالی دارای تنوع فراوانی هستند، به گونه‌ای که با بررسی وبگاه‌های مساجد فوق، ۱۰ روش مختلف تأمین مالی احصاء گردید. نکته قابل توجه این است که برخی از مساجد تنها به ۱ روش تأمین مالی اکتفا کرده، ولی برخی دیگر تا ۵ روش تأمین مالی نیز بهره می‌برند. نکته دیگر این است که بیشترین تعداد فراوانی روش تأمین مالی استفاده شده در مساجد، متعلق به روش تأمین مالی از طریق کمک‌های مردمی و کمترین تعداد فراوانی روش تأمین مالی استفاده شده نیز متعلق به کمک‌های دولتی است که این موضوع خود گواه بر اهمیت مشارکت داشتن مردم در امر تأمین مالی مساجد است.

55. <https://mosqueedeparis.net/>

56. <https://istiqlal.id/>

57. <https://sultanmosque.sg/>

58. <https://theislamiccenter.us/>

۷. روش پژوهش

در این پژوهش برای شناسایی روش‌ها و معیارها از مطالعه ادبیات تحقیق و مصاحبه با اساتید و مدیران و ائمه جماعات به روش تحلیل مضمون استفاده گردیده است. در گام بعدی به‌منظور جمع‌آوری داده‌های موردنیاز برای اولویت‌بندی و اخذ نظرات خبرگان از روش پرسشنامه استفاده شد؛ بدین‌نحو که پرسشنامه‌های مقایسه‌های زوجی تهیه و تنظیم گردیده و به گروه خبرگان ارسال شد. درنهایت، پس از تلفیق قضاوت‌ها و تحلیل داده‌ها، رتبه‌بندی روش‌ها، عوامل مؤثر بر روش‌ها و معیارها با استفاده از روش AHP انجام شد. درنهایت پاسخ‌ها توسط روش میانگین هندسی تلفیق‌شده و تحلیل گردیدند. لازم به ذکر است برای نمونه‌گیری از پرسشنامه ساختاریافته استفاده شد و برای نمونه‌ی هدفمند و خاص متشکل از ۸ تن از خبرگان (اساتید، مدیران، ائمه جماعات و هیأت‌امنای مساجد) ارسال گردید. مشخصات جمعیت‌شناختی خبرگان در جدول (۴) آورده شده است.

جدول (۴): مشخصات جمعیت‌شناختی خبرگان

شماره خبره	سمت و مسئولیت	جنسیت	سابقه کاری (سال)
۱	رئیس وقت مرکز امور مساجد کشور	مرد	۲۵
۲	استاد دانشگاه	مرد	۲۰
۳	استاد دانشگاه	مرد	۱۸
۴	امام جماعت مسجد جامع شهرک غرب	مرد	۲۳
۵	امام جماعت مسجد جامع سعادت‌آباد	مرد	۲۱
۶	امام جماعت وقت مسجد جامع شهرک شهید محلاتی	مرد	۲۶
۷	هیأت‌امنای مسجد جامع شهرک غرب	مرد	۳۰
۸	هیأت‌امنای مسجد شهرک شهید محلاتی	مرد	۲۸

منبع: (یافته‌های تحقیق)

تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌های غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. تحلیل مضمون، عبارت است از عمل کدگذاری و تحلیل داده‌ها با این هدف که داده‌ها چه می‌گویند. برای تحلیل مضمون رویکردهای مختلفی عرضه

شده است. در این تحقیق از رویکرد سه مرحله‌ای کدگذاری توصیفی، کدگذاری تفسیری و کدگذاری فراگیر (یکپارچه‌سازی) استفاده شده است. در مرحله کدگذاری توصیفی، تأکید اصلی روی تلاش برای توصیف آنچه در گزارش‌ها حاصل شده است نه اینکه به تفسیر معنایی کدها پرداخته شود. هریک از مفاهیم حاصل‌شده، سپس به ادبیات پژوهش عرضه شده و مفاهیم جدیدی از آن‌ها احصا می‌شود. در کدگذاری تفسیری هر یک از مضامین توصیفی خوشه‌بندی می‌شوند و تفاسیری در مورد هر یک از معانی آن‌ها به دست می‌آید. در نهایت در مرحله سوم، کدگذاری فراگیر حاصل می‌گردد. نمودار (۲) گام‌های تحلیل مضمون بنیاد را نشان می‌دهد (بنی‌اسد و باقری میبدی، ۱۳۹۷).

مرحله اول: کدگذاری توصیفی

- خواندن داده‌ها از آوانوشته‌ها
- تأکید بر داده‌های مدبیط و الصاق یادداشت‌های مختصر درباره آن‌ها
- تعریف کدهای توصیفی
- تکرار برای هر آوانوشته؛ پالایش کدهای توصیفی در طول فرایند کار

مرحله دوم: کدگذاری توصیفی

- خوشه‌بندی کدهای توصیفی
- توصیف معانی خوشه‌های مرتبط با سؤال پژوهش و جایگاه تحقیق
- به کار بردن کدهای تفسیری برای مجموعه کل داده‌ها

مرحله سوم: مضمین فراگیر

- اشتقاق مضامین اصلی از مجموعه داده بصورت کامل با درنظر گرفتن مضامین تفسیری از شرایط نظری یا عملی طرح
- ساخت نمودار به منظور مشخص نمودن روابط بین سطوح کدگذاری در تحلیل

نمودار (۲): گام‌های تحلیل مضمون

منبع (بنی‌اسد و باقری میبدی، ۱۳۹۷)

تحلیل سلسله مراتبی (AHP) روشی است که در آن یک وضعیت پیچیده، به بخش‌های کوچک‌تر آن تجزیه شده سپس این اجزا در یک ساختار سلسله مراتبی قرار می‌گیرد. در این روش به قضاوت‌های ذهنی با توجه به اهمیت هر متغیر مقادیر عددی اختصاص داده می‌شود و سپس ترتیب اولویت‌ها تعیین می‌شود. ماهیت اجتماعی در تصمیم‌گیری گروهی موجب بهبود سازگاری قضاوت‌ها شده، پایانی AHP را به عنوان یک ابزار تصمیم‌گیری افزایش می‌دهد. به منظور انجام محاسبات این تحقیق در روش AHP از نرم‌افزار اکسپرت چویس^{۵۹} استفاده گردید. روش AHP وزن‌های معقول‌تری برای شاخص‌ها محاسبه می‌کند؛ زیرا اساس کارش نظرات تصمیم‌گیرنده است. در این روش با تجزیه مسأله تصمیم‌گیری به معیارهای آن مدل تصمیم‌گیری به صورت سلسله‌مراتب ساخته می‌شود. اهمیت یا اولویت نسبی معیارهای تصمیم‌گیری با استفاده از مقایسات زوجی کیفی مشخص می‌گردد. در روش تحلیل سلسله‌مراتبی سستی مقایسه‌های زوجی اجزا در هر سطح با توجه به سطح بالایی سلسله‌مراتب تصمیم‌گیری با استفاده از اعداد ۱ تا ۹ توسط تصمیم‌گیرنده انجام می‌گیرد. در این شیوه، ابتدا پرسشنامه خبره را طراحی کرده چراکه باید نظرات افراد مختلف جمع‌آوری شود. در گام بعدی میانگین هندسی هریک از مقایسه‌های زوجی انجام شده محاسبه می‌شود. در مرحله بعد نرخ ناسازگاری مقایسه‌های زوجی را محاسبه و پس از تلفیق نظرات به رتبه‌بندی عناصر موردبررسی پرداخته می‌شود.

۸. تجزیه و تحلیل مصاحبه‌ها و استخراج معیارهای روش تأمین مالی مطلوب در مساجد

در ابتدا با مطالعه منابع کتابخانه‌ای، مبانی تأمین مالی متعارف و تأمین مالی اسلامی بررسی شده و روش‌های قابل استفاده از این دو حوزه بررسی می‌شود. در مرحله بعد روش‌های تأمین مالی مساجد در کشورهای اسلامی از طریق مطالعه کتابخانه‌ای احصاء می‌شود. سپس از طریق مصاحبه با افراد کاملاً خبره و به صورت مصاحبه کیفی عمیق، معیارهای تأمین مالی مساجد احصاء شده و با توجه به مصاحبه‌های مذکور و روش‌های تأمین مالی به دست آمده از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، با استفاده از پرسشنامه و روش‌های موجود

در تحقیق در عملیات نرم، روش‌های قابل استفاده جهت تأمین مالی مساجد اولویت‌بندی می‌شوند.

بر مبنای این روش، نشانگرهایی برای این فرآیند تعریف شده است که در ابتدا، به معرفی این نشانگرها می‌پردازیم.

- نشانگر: PA, PB, PC, ... بیانگر موردهای مطالعه، (که همان مصاحبه با خبرگان است) است.
- نشانگرهای عددی ۰۲، ۰۱ و ...: بیانگر شماره نکته کلیدی به سؤال در رابطه با معیارهای تأمین مالی است.

به منظور تجزیه و تحلیل مصاحبه‌ها، ابتدا اقدام به کدگذاری هر مصاحبه نموده و در ذیل طبقه‌های «مضامین پایه» دسته‌بندی می‌کنیم. هر کدام از این مضامین پایه را می‌توان ذیل گروه‌های بزرگ‌تر (انتزاعی‌تر) به نام «مضامین سازمان‌دهنده» جای داد. لازم به ذکر است که با توجه به رویه اتخاذ شده در روش تحقیق تحلیل مضمون، طبقه‌های مذکور مضامین پایه و مضامین سازمان‌دهنده به مرور و با افزایش تعداد مصاحبه‌ها و «مقایسه و سنجش مستمر» یافته‌های قبلی، شکل منسجم‌تر و کامل‌تری به خود می‌گیرند. در این پژوهش، «کدگذاری نکات کلیدی» به عنوان مبنای تحلیل داده‌ها انتخاب شده است. در این شیوه برخلاف روش «کدگذاری تفصیلی» که هم زمان‌بر بوده و هم انبوه کدهای استخراج شده ممکن است موجب ابهام و سردرگمی محقق گردد، نکات کلیدی - به جای تک تک کلمات - شناسایی شده و احصاء مفاهیم از طریق آن‌ها صورت می‌پذیرد. پس از ویرایش و تدوین مصاحبه اول، «مضامین پایه» از نکات کلیدی به دست آمده و همچنین «مضامین سازمان‌دهنده» حاصل از آن در جداول به نمایش گذاشته شده است. لازم به ذکر است مضامین سازمان‌دهنده بعد از استخراج تمامی نکات کلیدی و مضامین پایه در قالب روش تحلیل مضمون قیاسی استخراج شده است و هدف نهایی نیز استخراج معیارهای روش تأمین مالی مطلوب در مساجد است. از مصاحبه با خبرگان حوزه تأمین مالی مساجد، تعداد ۵ مضمون محوری و ۱۳ مضمون سازنده احصاء گردید.

جدول (۵): معیارهای تأمین مالی مطلوب در مساجد

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
افزایش مشارکت مردمی		۱	PA02- PB05- PD01- PJ02	عدم احساس رفع مسئولیت در مردم پیرامون تأمین مالی مساجد
		۲	PQ02	فرهنگ‌سازی جهت مسئولیت‌پذیری کامل نمازگزاران در حوزه اداری و بودجه‌ای در مورد مساجد کاملاً ساخته شده با منابع مالی دولتی
		۳	PK01	تمرکز بر جمع‌آوری و تجمیع منابع مالی خرد برای ساخت مساجد به‌جای اتکا بر منابع مالی عمده خیرین
	تقویت مشارکت مردمی در تأمین مالی مسجد	۴	PC01	لزوم عدم تضعیف عنصر مشارکت مردمی در تمامی سازوکار و فعالیت‌های مسجد براساس فقه امامیه
		۵	PC03	تأکید بر تفویض مدیریت رقبات و مراکز تأسیسی مسجد به مدیران متخصص و متعهد غیر از هیأت‌امنا و امام جماعت
		۶	PN01	تنظیم سطح کمک‌های دولتی مبتنی بر تعیین سهم مشارکت مردمی در تأمین مالی مساجد متناسب با توان مالی نمازگزاران و مردم محله مسجد
		۷	PE04	حل ریشه‌ای مسئله کاهش کمک‌های مردمی به مساجد به‌جای افزایش سهم تأمین مالی‌های غیرمردمی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
	تقویت نظارت اهالی بر امور اجرایی و مالی مسجد	۸	PQ03	فرهنگ‌سازی و افزایش امکانات و انگیزه اهالی مسجد برای نظارت بر امور مالی و بودجه‌ای مسجد و جلوگیری از تخلفات احتمالی
	تقویت سهم مردم در اداره و امور اجرایی مسجد	۹	PE03	ایجاد احساس مسئولیت در مردم نسبت به امورات مسجد
		۱۰	PQ02	فرهنگ‌سازی جهت مسئولیت‌پذیری کامل نمازگزاران در حوزه اداری و بودجه‌ای در مورد مساجد کاملاً ساخته‌شده با منابع مالی دولتی
تعامل صحیح با حاکمیت	عدم تضعیف حمایت دولتی از مسجد	۱۱	PG04-PH01	لزوم کمک مالی حکومت اسلامی به مساجد در کنار تأمین مالی مردمی مساجد
		۱۲	PS01	لزوم لحاظ مسئله توسعه مساجد کشور در سیاست‌گذاری و بودجه‌های نهادهای حاکمیتی مربوطه
		۱۳	PA03	لزوم مکان‌یابی مناسب مسجد در بافت‌های مسکونی و تجاری توسط نهادهای متولی و خیرین
		۱۴	PS02	لزوم آمایش محله‌های مختلف شهری از لحاظ وجود مسجد و امکانات و کیفیت آن توسط نهادهای متولی حاکمیتی
		۱۵	PJ01	تعیین سهم مشارکت مردمی در تأمین مالی مساجد متناسب با توان مالی نمازگزاران و مردم محله مسجد
		۱۶	PB06	عدم ایجاد تصویر اجیر بودن مسجد و امام جماعت از طرف دولت و سایر نهادها

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
	عدم ایجاد و تقویت سیاست‌زدگی و جناح‌گرایی در مسجد	۱۷	PM01	ارتقاء جایگاه انجمن جماعت و روحانیون از طریق تضعیف تصویر گماردگی (نمایندگی) ایشان از نهادهای دولتی توسط کاهش تأمین مالی دولتی
		۱۸	PA01	عدم دخالت مراکز دولتی در امورات مسجد
		۱۹	PA04	عدم احاطه مالی نهادهای دولتی و اجرایی بر روی مسجد
		۲۰	PD02	عدم انتقال تقصیر ناکارآمدی مسئولین دولتی و اجرایی به مسجد، در اثر افزایش سهم تأمین مالی دولتی در مسجد
افزایش کارایی بودجه‌ای	افزایش شفافیت مالی منابع و مصارف بودجه‌ای مسجد	۲۱	PQ01	ارائه گزارش مالی از فرایند و نتایج طرح‌ها و امور اقتصادی مسجد به جهت افزایش شفافیت مالی
		۲۲	PC02	به‌کارگیری روش‌های کارای حسابداری و حسابرسی و نرم‌افزارهای مربوطه پیرامون امور اقتصادی و بودجه‌ای مسجد در جهت افزایش شفافیت
		۲۳	PG05	شفافیت منابع و مصارف بودجه‌ای مسجد
		۲۴	PB03	شفافیت در همه فرایندها و طرح‌های اقتصادی مسجد
		۲۵	PQ01	ارائه گزارش مالی از فرایند و نتایج طرح‌ها و امور اقتصادی و منابع و مصارف بودجه‌ای مسجد به جهت افزایش شفافیت مالی

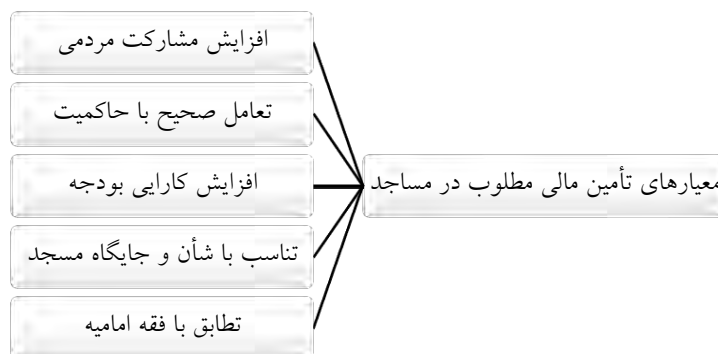
مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
امکان و سهولت اجرایی روش تأمین مالی		۲۶	PB04	تأمین مالی از طریق ارائه خدمات فرهنگی و اجتماعی از قبیل برگزاری مراسمات نشست‌ها، بزرگداشت‌ها، همایش‌ها و... در مساجد
		۲۷	PL01	احداث امکانات ارائه خدمات فرهنگی اجتماعی در مساجد از قبیل سالن سینما، سالن همایش، سالن ورزشی، کتابخانه، ویگاه و حتی شهربازی کوچک برای کودکان باهدف افزایش فعالیت‌های اجتماعی فرهنگی و درآمدزای مساجد
		۲۸	PS01	لزوم لحاظ مسئله توسعه مساجد کشور در سیاست‌گذاری و بودجه‌های نهادهای حاکمیتی مربوطه
		۲۹	PH02	لزوم تطابق فعالیت‌های جانبی مسجد با فعالیت‌های محوری آن همچون نماز
		۳۰	PK01	تمرکز بر جمع‌آوری و تجمیع منابع مالی خرد برای ساخت مساجد به‌جای اتکا بر منابع مالی عمده خیرین
		۳۱	PF02	تناسب اوراق قرض‌الحسنه و اوراق وقف با ماهیت مسجد و حجم نیازهای مالی آن‌ها
		۲۳	PF01	ضرورت تناسب حجم اوراق بهادار مالی با نیاز مالی مساجد درروش تأمین مالی مسجد از طریق انتشار اوراق بهادار

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
	متنوع سازی مجاری درآمدی مساجد	۳۳	PK03	تأمین مالی از طریق ارائه خدمات فرهنگی و اجتماعی از قبیل برگزاری مراسمات نشست‌ها، بزرگداشت‌ها، همایش‌ها و... در مساجد
		۳۴	PL01	احداث امکانات ارائه خدمات فرهنگی اجتماعی در مساجد از قبیل سالن سینما، سالن همایش، سالن ورزشی، کتابخانه، ویگاه و حتی شهر بازی کوچک برای کودکان باهدف افزایش فعالیت‌های اجتماعی فرهنگی و درآمدزای مساجد
		۳۵	PK01	تمرکز بر جمع‌آوری و تجمیع منابع مالی خرد برای ساخت مساجد به‌جای اتکا بر منابع مالی عمده خیرین
		۳۶	PH03	جواز انجام فعالیت‌های درآمدزا در محیط پیرامونی مسجد
	پایدارسازی مجاری درآمدی مسجد در مقابل چالش‌های آتی نوسان یا کاهش درآمدهای مسجد	۳۷	PG02	تلاش در جهت ایجاد منابع و جریان‌های درآمدی پایدار برای مساجد
		۳۸	PN02	مطالعه و الگوبرداری از پدیده‌های مذهبی خودجوش مردم‌نهاد مانند مراسم پیاده‌روی اربعین و... برای تأمین مالی مردمی مساجد

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
تناسب با شأن و جایگاه مسجد	تناسب تصویر فرهنگی کسب‌وکارها با ماهیت مسجد و شأن آن	۳۹	PE02	عدم ایجاد تصویر تغییر ماهیت مسجد از یک‌نهاد دینی و مردمی به یک‌نهاد اقتصادی
		۴۰	PE01	عدم غلبه نیت مادی بر نیت معنوی در فعالیت‌های اقتصادی مساجد
		۴۱	PB07	ضرورت تناسب تصویر فرهنگی کسب‌وکارهای مسجد با هویت مسجد
		۴۲	PH02	لزوم تطابق فعالیت‌های جانبی مسجد با فعالیت‌های محوری آن همچون نماز
		۴۳	PA05	عدم تعریف مسائل اقتصادی مسجد به‌عنوان اصلی‌ترین دغدغه و مسئولیت امام جماعت
تطابق با فقه امامیه	لزوم تناسب ویژگی‌های ابزارهای مالی با ماهیت و شأن مسجد	۴۴	PF03	ضرورت تناسب ماهیت اوراق بهادار مالی با ماهیت مسجد از طریق انتشار اوراق بهادار
		۴۵	PF02	تناسب اوراق قرض‌الحسنه و اوراق وقف با ماهیت مسجد و حجم نیازهای مالی آن‌ها
	رعایت ضوابط فقهی در تأمین مالی مسجد	۴۶	PC04	لزوم رعایت ضوابط فقهی در فعالیت‌های اقتصادی و تأمین مالی مسجد

منبع: (یافته‌های تحقیق)

نتایج حاصل از تحلیل مضمون فوق، در قالب مضامین محوری و تحت‌عنوان «معیارهای روش تأمین مالی مطلوب مساجد» در نمودار (۳) بیان شده است.

نمودار (۳): معیارهای روش تأمین مالی مطلوب مساجد

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۹. ابزارها و مبادی مختلف تأمین مالی مساجد

ضمن مطالعه انواع منابع علمی مکتوب فارسی و لاتین شامل مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها، کتاب‌ها، گزارش‌ها و بررسی تعداد قابل‌توجهی از وبگاه‌های مساجد مشهور در دنیا و نهایتاً انجام مصاحبه با گروهی از ائمه جماعت، مسئولین امور مساجد در کشور و صاحب‌نظران و محققین حوزه مسجد، انواع روش‌های تأمین مالی مساجد از جنبه انواع ابزارهای تأمین مالی و از جنبه مبادی منابع مالی، در قالب جداول ذیل، آورده شده است.

جدول (۶): تقسیم‌بندی روش‌های تأمین مالی مساجد از منظر ابزارها

خمس	ابزارهای مردم پایه	تقسیم‌بندی از منظر ابزارها
زکات		
وقف		
اعانات مردمی		
نذورات		
اوراق قرض الحسنه	ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع	
اوراق وقف		
تسهیلات قرض الحسنه		
اوراق منفعت	ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع	
اوراق مشارکت		

اوراق اجاره		
اوراق مرابحه		
اوراق جعاله		
اوراق وکالت		
اوراق استصناع (سفارش ساخت)		
اوراق سلف موازی استاندارد		
تسهیلات مرابحه/ فروش اقساطی		
تسهیلات اجاره (به شرط تملیک)		
تسهیلات جعاله		
تسهیلات استصناع		
تسهیلات خرید دین	ابزارهای مبتنی بر سرمایه گذاری	
تسهیلات مشارکت		
گواهی سپرده های سرمایه گذاری عام و خاص		
تأمین مالی جمعی	ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی	
تأمین مالی از طریق لندتک ها ^{۶۰}		

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۷): تقسیم‌بندی روش‌های تأمین مالی مساجد از منظر مبادی دریافت منابع مالی

کمک‌های مستقیم نقدی	کمک‌های دولتی	تقسیم‌بندی از منظر مبادی دریافت منابع مالی
تسهیلات بانک‌های دولتی		
معافیت مالیاتی		
اعطای یارانه در هزینه‌های آب، برق و گاز	سازمان‌های عمومی غیردولتی	
بنیاد مستضعفان		
کمیته امداد امام خمینی(ره)		
حوزه علمیه		
سازمان اوقاف و امور خیریه		

مرکز رسیدگی به امور مساجد	مؤسسات خیریه	تقسیم‌بندی از منظر مبادی دریافت منابع مالی
مؤسسات خیریه دولتی		
مؤسسات خیریه مردمی		
اجاره املاک + اموال	فعالیت‌های درآمدزای مسجد	
رستوران		
باشگاه ورزشی		
مدرسه		
مهدکودک		
هتل		
بیمارستان		
فروش محصولات فرهنگی		
توریسم فرهنگی - تاریخی		
سپاه پاسداران انقلاب اسلامی	سایر نهادها	
ارتش جمهوری اسلامی ایران		
فرماندهی انتظامی جمهوری اسلامی ایران		

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۱۰. نتایج و یافته‌های پژوهش

۱-۱۰. فن‌های مختلف جذب منابع مالی توسط مساجد

یکی از راه‌های تأمین مالی مساجد، بهره‌گیری از فن‌های متنوع و مناسب جهت ایجاد درآمد و همچنین تأمین هزینه‌های جاری و ثابت مساجد است. نکته‌ای که نباید از آن غافل شد این است که به هر میزان روش‌های ایجاد درآمد برای مساجد کاربردی‌تر و آسان‌تر باشد، میزان جذب منابع مالی نیز افزایش می‌یابد. نکته دیگر مبتنی بر مشارکت مردمی بودن است. هنگامی که مردم خود را در تأمین مالی مساجد خود را شریک بدانند و در انجام فعالیت‌های مالی خود را سهیم بدانند، نسبت به مسجد احساس مسئولیت کرده و جهت حفظ و نگهداری مسجد بیشتر می‌کوشند و در ضمن تلاش بیشتری برای تأمین هزینه‌های مسجد اعم از جاری و ثابت می‌کنند. در جدول (۸) به فن‌هایی همچون

برگزاری تورهای زیارتی، راه‌اندازی وبگاه، برگزاری بازارچه‌های خیریه و... به صورت خلاصه اشاره شده است.

جدول (۸): فعالیت‌های مختلف جذب منابع مالی توسط مساجد

راه‌اندازی وبگاه	فعالیت‌های مختلف جذب منابع مالی توسط مساجد
استفاده از پلتفرم شبکه‌های اجتماعی	
برگزاری مراسم در مناسبت‌های ملی و مذهبی	
برگزاری بازارچه‌های خیریه	
اجاره اموال، املاک و مستغلات	
سرمایه‌گذاری منابع مالی مسجد در طرح‌های درآمدزا در اقتصاد حقیقی	
سپرده‌گذاری منابع مسجد در شبکه بانکی	
سرمایه‌گذاری در بازار سرمایه (خرید سهام یا سایر اوراق)	
برگزاری مراسمات ترحیم یا ازدواج	
برگزاری همایش و سمینار	
ارائه خدمات مشاوره مذهبی، خانوادگی و اجتماعی	
اجرای تور سفرهای زیارتی	
برقرار فروشگاه محصولات فرهنگی و محصولات منقش به نماد مسجد	

منبع: (یافته تحقیق)

۲-۱۰. تجزیه و تحلیل پرسشنامه الف (میارها)

این پرسشنامه به منظور اولویت‌بندی معیارهای تأمین مالی مطلوب در مساجد طراحی و برای ۸ نفر از خبرگان ارسال گردید و از آن‌ها خواسته شد تا با استفاده از معیارهای به‌دست‌آمده از مصاحبه با خبرگان، مقایسات زوجی بین معیارها را مطابق جدول (۹) انجام دهند. بدین منظور ابتدا میانگین هندسی ارزیابی خبرگان و سازگاری ماتریس‌ها در پایین هر جدول محاسبه گردیده است. به منظور دستیابی به هدف تحقیق پرسشنامه‌های

مقایسات زوجی طراحی و بین خبرگان توزیع‌شده و از عبارات کلامی و اعداد فازی مندرج در جدول (۹) استفاده گردیده است.

جدول (۹): واژه‌های کیفی و اعداد متناظر با آن‌ها

عبارات کلامی	عدد
اهمیت یکسان	۱
اهمیت ضعیف	۳
اهمیت قوی	۵
اهمیت خیلی قوی	۷
اهمیت مطلق	۹

منبع: (Saaty, 2008)

نمودار (۴): ساختار پژوهش

منبع: (یافته‌های تحقیق)

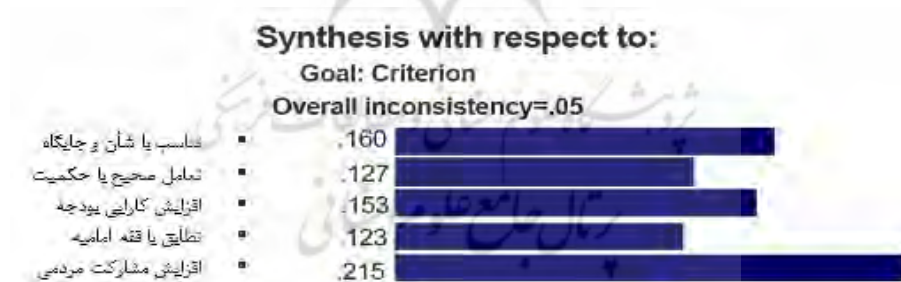
۱۰-۳. ماتریس مقایسات زوجی معیارها

جدول (۱): میانگین مقایسات زوجی معیارها

معیارها	تناسب با شأن و جایگاه مسجد	تعامل صحیح با حاکمیت	افزایش کارایی بودجه	تطابق با فقه	افزایش مشارکت مردمی
تناسب با شأن و جایگاه مسجد	۱	۱،۸۲	۱،۲۳	۱،۰۶	۰،۷۹
تعامل صحیح با حاکمیت		۱	۱،۰۹	۰،۷۱	۱،۱۳
افزایش کارایی بودجه			۱	۱،۶۳	۱،۲۲
تطابق با فقه				۱	۰،۴۶
افزایش مشارکت مردمی					۱

منبع: (یافته‌های تحقیق)

نمودار (۵) نتایج اولویت‌بندی معیارهای تأمین مالی مطلوب در مساجد در نرم‌افزار اکسپرت چویس را نشان می‌دهد.

نمودار (۵): نتایج اولویت‌بندی معیارها

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۱): ماتریس اوزان نهایی معیارهای تأمین مالی مطلوب در مساجد

رتبه	وزن قطعی نهایی مؤلفه‌های	مؤلفه
۲	۰،۱۶	A تناسب با شأن و جایگاه مسجد

رتبه	وزن قطعی نهایی مؤلفه‌های	مؤلفه	
۴	۰.۱۲۷	B	تعامل صحیح با حاکمیت
۳	۰.۱۵۳	C	افزایش کارایی بودجه
۵	۰.۱۲۳	D	تطابق با فقه امامیه
۱	۰.۲۱۵	E	افزایش مشارکت مردمی

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۱۰-۳. تجزیه و تحلیل پرسشنامه ب (از منظر ابزارها)

بخش اول پرسشنامه ب (موجود در قسمت ضمایم) به منظور رتبه‌بندی روش‌های تأمین مالی از منظر ابزارها با استفاده از معیارهای تأمین مالی مطلوب در مساجد طراحی شده است. ۸ عدد از این پرسشنامه برای خبرگان ارسال شد. در ادامه به تجزیه و تحلیل مراحل می‌پردازیم. نتایج حاصل از ارزیابی گزینه‌ها براساس معیارها طبق اعداد و عبارات کلامی نشان داده شده است. اعداد مندرج در این جدول میانگین نظرات خبرگان است. وزن هر یک از معیارها مطابق جدول (۱۲) نیز براساس اوزان به‌دست‌آمده از مرحله قبل است.

جدول (۱۲): واژه‌های کیفی و اعداد فازی متناظر با آن‌ها

عدد	عبارات کلامی
۱	اهمیت یکسان
۳	اهمیت ضعیف
۵	اهمیت قوی
۷	اهمیت خیلی قوی
۹	اهمیت مطلق

منبع: (Saaty, 2008)

جدول (۱۳): بردار وزن معیارها

۰.۱۶	A
۰.۱۲۷	B
۰.۱۵۳	C
۰.۱۲۳	D
۰.۲۱۵	E

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۱۰-۴. ماتریس مقایسات زوجی روش‌ها (بخش اول)

جدول (۱۴): میانگین مقایسات زوجی روش‌ها

ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری	ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع	ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی	ابزارهای مردم‌پایه	ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع	روش‌های تأمین مالی (از منظر ابزارها)
۰/۷۶	۱/۰۴	۰/۸۸	۰/۷۷	۱	ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع
۱/۷۷	۲/۳۷	۲/۶۹	۱		ابزارهای مردم‌پایه
۱/۴	۲	۱			ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی
۱/۷۵	۱				ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع
۱					ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری

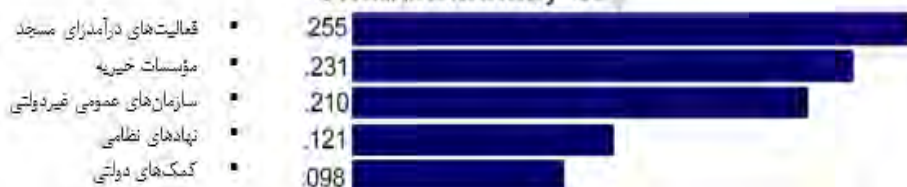
منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۴) میانگین مقایسات زوجی روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد را نشان می‌دهد.

Synthesis with respect to:

Goal: Raveshhaye Tamine Mali (second part)

Overall inconsistency=.05

نمودار (۶): نتایج اولویت‌بندی از منظر ابزارهای تأمین مالی در نرم‌افزار

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۵): اوزان قطعی نهایی روش‌های تأمین مالی از منظر ابزارها

رتبه	وزن قطعی نهایی مؤلفه‌ها	مؤلفه	
۴	۰.۱۴۱	A	ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع
۱	۰.۲۸۳	B	ابزارهای مردم‌پایه
۲	۰.۱۷۳	C	ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی
۳	۰.۱۴۳	D	ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع
۵	۰.۱۳۲	E	ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۵) ماتریس اوزان نهایی روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد (بخش اول) را نشان می‌دهد.

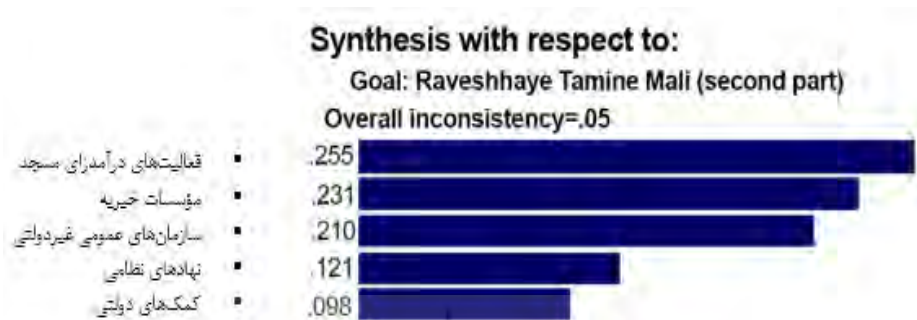
۱۰-۵. ماتریس مقایسات زوجی روش‌ها (از منظر مبادی دریافت منابع مالی)

جدول (۱۶): میانگین مقایسات زوجی روش‌ها

کمک‌های دولتی	نهادهای نظامی	سازمان‌های عمومی غیردولتی	مؤسسات خیریه	فعالیت‌های درآمدزای مسجد	روش‌های تأمین مالی (بخش دوم)
۱/۹۹	۱/۴	۱/۶۱	۲/۰۸	۱	فعالیت‌های درآمدزای مسجد
۲/۷۹	۲/۴۴	۱/۶۱	۱		مؤسسات خیریه
۳/۰۹	۲/۷۸	۱			سازمان‌های عمومی غیردولتی
۱/۵۵	۱				نهادهای نظامی
۱					کمک‌های دولتی

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۶) میانگین مقایسات زوجی روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد را نشان می‌دهد.

نمودار (۷): نتایج اولویت‌بندی روش‌ها از منظر مبادی تأمین مالی
منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۷) ماتریس اوزان نهایی روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد (از منظر مبادی دریافت منابع مالی)

رتبه	وزن قطعی نهایی مؤلفه‌ها	مؤلفه
۱	۰.۲۵۵	A فعالیت‌های درآمدزای مسجد
۲	۰.۲۳۱	B مؤسسات خیریه
۳	۰.۲۱۰	C سازمان‌های عمومی غیردولتی
۴	۰.۱۲۱	D نهادهای نظامی
۵	۰.۰۹۸	E کمک‌های دولتی

منبع: (یافته‌های تحقیق)

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر در ابتدا به مفاهیم و ادبیات نظری موجود در مورد تأمین مالی مساجد پرداخته شد و سپس مهم‌ترین شیوه‌های مختلف تأمین مالی در نهادهای مشابه، کلیساها و کنیسه‌ها، بحث پیش برده شد. در ادامه نمونه‌هایی از شیوه تأمین مالی در هر یک از این مراکز به کار رفت. پس‌ازآن برخی از نمونه‌های شیوه‌های تأمین مالی مساجد در کشورهای مختلف، اعم از اسلامی و غیراسلامی موردبررسی قرار گرفت. در گام بعدی با استفاده از پرسشنامه و دریافت نظرات نخبگان، معیارهای تأمین مالی مطلوب،

روش‌های تأمین از منظر ابزارها و مبادی و دریافت منابع مالی، موردبررسی و ارزیابی قرار گرفت. نتایج نشان‌دهنده آن است که برخورداری از دانش کافی در حوزه مدیریت منابع مالی مساجد می‌تواند راهگشای بسیاری از نیازهای مالی مسجد باشد و روش‌های مختلف می‌توانند در این مسأله، شرایط را برای تأمین مالی مسجد فراهم سازند؛ از این رو نتایج پژوهش‌های پیشین تأیید گشت. بررسی ادامه نتایج حاصل از پژوهش حاکی از آن است که در کنار بحث تأمین مالی مساجد که در پژوهش‌های گذشته به آن پرداخته شده، معیارهای تأمین مالی مناسب در مساجد، عبارتند از: افزایش مشارکت مردمی، تعامل صحیح با حاکمیت، افزایش کارایی بودجه‌ای، تناسب با شأن و جایگاه مسجد و تطابق با فقه امامیه. همچنین نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل اطلاعات پرسشنامه‌ای و رتبه‌بندی معیارها نشان می‌دهد که اهمیت نسبی معیارهای فوق به شرح ذیل است: افزایش مشارکت مردمی با وزن نسبی (۰.۲۱۵)، تناسب با شأن و جایگاه مسجد با وزن نسبی (۰.۱۶)، افزایش کارایی بودجه با وزن نسبی (۰.۱۵۳)، تعامل صحیح با حاکمیت با وزن نسبی (۰.۱۲۷) و تطابق با فقه امامیه با وزن نسبی (۰.۱۲۳). همچنین نتایج مطالعات نشان می‌دهد که روش‌های تأمین مالی در مساجد از منظر ابزارها عبارتند از: ابزارهای مردم‌پایه، ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی، ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع، ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع و ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل اطلاعات پرسشنامه‌ای و رتبه‌بندی ابزارها براساس معیارها، نشان می‌دهد که اهمیت نسبی انواع ابزارهای تأمین مالی مساجد به شرح ذیل است: ابزارهای مردم‌پایه با وزن نسبی (۰.۲۸۳)، ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی با وزن نسبی (۰.۱۷۳)، ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع با وزن نسبی (۰.۱۴۳) ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع با وزن نسبی (۰.۱۴۱) و ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری با وزن نسبی (۰.۱۳۲). روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد از منظر مبادی دریافت منابع مالی عبارتند از: فعالیت‌های درآمدزای مسجد، مؤسسات خیریه، سازمان‌های عمومی غیردولتی، نهادهای نظامی و کمک‌های دولتی. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل اطلاعات نشان می‌دهد که در بین روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد از منظر ابزارها به ترتیب فعالیت‌های درآمدزای مسجد (۰.۲۵۵)، مؤسسات خیریه با وزن نسبی (۰.۲۳۱)، سازمان‌های عمومی غیردولتی با وزن نسبی (۰.۲۱۰) نهادهای

نظامی با وزن نسبی (۰.۱۲۱) و کمک‌های دولتی با وزن نسبی (۰.۰۹۸) بیشترین اهمیت را دارند.

در همین راستا طبق پژوهش صورت گرفته، برای تأمین مالی مساجد پیشنهاد می‌گردد؛

- ✓ بهره‌گیری از ظرفیت عظیم تأمین مالی جمعی و فین‌تک‌ها جهت تأمین مالی طرح‌ها و همچنین تأمین هزینه‌های ثابت و جاری مساجد؛
- ✓ ایجاد شبکه اطلاعاتی مشاغل به جهت سر و سامانه دادن امور مسجد به دست اهالی محل و با هزینه‌هایی کمتر؛
- ✓ ایجاد کسب‌وکارهای کوچک (همچون کارگاه‌های صنایع دستی، کلاس‌های آموزشی، کلاس‌های ورزشی) در مسجد؛
- ✓ برگزاری بازارچه‌های فصلی و فروشگاه‌های عرضه محصولات فرهنگی مذهبی در مساجد؛
- ✓ استفاده از فناوری‌های الکترونیک همچون خودپرداز بانکی و اپلیکیشن‌های پرداخت پول جهت جمع‌آوری اعانات و نذورات مردمی؛
- ✓ ایجاد در مجاورت مسجد؛
- ✓ احیا کردن سنت وقف برای مساجد در جهت خودکفا کردن مسجد از نظر مالی و در نتیجه اثرگذاری مسجد در زمینه قرض‌الحسنه، کمک به اشتغال، ازدواج و...؛
- ✓ احیاء کردن قرض‌الحسنه‌ها در مساجد در جهت رفع بسیاری از مشکلات اقتصادی محله، کمک به اشتغال، کارآفرینی، ازدواج و...؛
- ✓ فرهنگ‌سازی در بین مردم جهت وقف زمین، اموال و رقبات برای مسجد؛
- ✓ تأسیس مراکز ارائه خدمات اجتماعی همچون مدارس، مهدکودک، بیمارستان، باشگاه، تهیه غذا و سالن مراسمات عروسی و ختم در محوطه بیرونی مساجد و درآمدزایی با ارائه خدمات متنوع.

بنابر نتایج حاصله به نهادهای سیاست‌گذار توصیه می‌گردد:

- ✓ پیگیری جهت تهیه و تنظیم صورت‌وضعیت مالی مساجد و انتشار شفاف آن در راستای بهینه‌سازی درآمد و مخارج مساجد؛
 - ✓ آموزش مهم‌ترین روش‌های تأمین مالی مساجد به ائمه جماعات و هیأت‌امناي مساجد از طریق سازمان‌های مربوطه با برگزاری کلاس‌ها و جلسات مختلف؛
 - ✓ تسهیل در ارائه مجوزها جهت ایجاد مراکز خدماتی- اجتماعی درآمدزای مساجد؛
 - ✓ پیگیری سالیانه جهت بررسی عملکرد مالی مساجد و کمک به بهبود آن از طریق کمک‌های مشورتی و سایر موارد؛
 - ✓ فرهنگ‌سازی در مورد شیوه‌های مختلف کمک به سازمان‌های غیرانتفاعی از جمله مساجد در راستای افزایش کمک‌های مردمی.
- برای پژوهشگران جهت پژوهش‌های آتی مربوطه موارد زیر توصیه می‌گردد:
- ✓ بررسی عملکرد مساجد جمهوری اسلامی ایران در استفاده از روش‌های تأمین مالی در راستای تجهیز منابع مالی موردنیاز مساجد؛
 - ✓ بررسی امکان انتشار اوراق بهادار اسلامی از سوی مساجد؛
 - ✓ بررسی دامنه و گستره شبکه‌های ارتباط‌جمعی مساجد و میزان تأمین مالی صورت گرفته به واسطه آن؛
 - ✓ بررسی فناوری‌های نوین مالی در تأمین مالی مساجد؛
 - ✓ بررسی و ارزیابی میزان اثرگذاری تحصیلات نمازگزاران و اعضای هیأت‌امنا در تنوع‌بخشی به فعالیت‌های درآمدزای مسجد.

ملاحظات حقوقی
- پیروی از اصول حقوقی تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است. - تعارض منافع بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد. بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله دکتری و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

۱. آقائقی، مجید؛ حسن‌زاده سروسنایی، حسین؛ و صبوری، علیرضا (۱۳۹۹). آسیب‌شناسی تأمین مالی از طریق انتشار اوراق وقف در ایران. *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۱۲(۲)، ۹۴-۶۳. DOI: [10.30497/ies.2020.2775](https://doi.org/10.30497/ies.2020.2775)
۲. احمدی، نزهت (۱۳۹۱). نهاد وقف در دوره صفوی. *مطالعات تاریخ اسلام*، ۴(۱۵)، ۴۱-۵۶.
۳. بنی‌اسد، رضا؛ و باقری‌میدی، مهدی (۱۳۹۷). طراحی الگوی کسب و کار توزیع محصولات کشاورزی. *چشم‌انداز مدیریت بازرگانی*، ۱۷(۳۵)، ۹۵۱-۹۸۰.
۴. حرعاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۹ق). *وسائل‌الشیعه*. ایران، قم: مؤسسه آل‌البیت.
۵. خسوری دارانی، کوروش (۱۳۹۲). تلفیق مدل‌های جدید مالی با خیریه‌ها و قرض‌الحسنه‌های سنتی ایران باهدف تقویت رفتار کار آفرینانه در این نهادها. *کار و جامعه*، ۱۴(۱۶۵)، ۹۸-۶۹.
۶. سیدحسینی، سیدمحمد؛ و ابراهیم‌سالاری، تقی (۱۳۹۵). نهادسازی نوین مالی برای وقف پول و اثر آن بر توسعه جامعه اسلامی. *پژوهش‌های پولی بانکی*، ۸(۲۶)، ۵۹۵-۱۶۱.
۷. عبادی، صادق (۱۳۸۶). *ساختار وقف در جهان اسلام*. ایران، تهران: بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف.
۸. صیاف‌زاده، محمدصادق؛ سجادی، سیدمحسن؛ و عباسی، رسول (۱۳۹۹). شناسایی عوامل مؤثر بر خوداتکایی مالی مساجد (مورد مطالعه: مساجد استان قم). *اسلام و پژوهش‌های مدیریتی*، ۱۰(۲۰)، ۲۲-۵.
۹. قرائتی، محسن (۱۳۸۱). *زکات* (چاپ دوم). ایران، تهران، ستاد اقامه نماز.
۱۰. قلیچ، وهاب (۱۳۹۵). *تبیین ظرفیت ابزارهای مالی اسلامی در تأمین مالی طرح‌های غیرانتفاعی*. تهران، ایران، پژوهشکده پولی و بانکی.

۱۱. کاشانی‌زاده، امیرمسلم؛ و کرم‌اللهی، نعمت‌الله (۱۳۹۱). تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران. *فرهنگی/ اجتماعی*، ۳(۱۱)، ۳۱-۶۲.
۱۲. گیلک حکیم‌آبادی، محمدتقی (۱۳۹۰). مطالعه تطبیقی حمایت‌های مالیاتی از کمک‌های خیریه در جهان. *پژوهشنامه مالیات*، ۱۹(۱۲)، ۱۵۲-۱۲۱.
۱۳. مصباحی‌مقدم، غلامرضا؛ کاوند، مجتبی؛ و اسماعیلی گیوی، حمیدرضا (۱۳۸۷). ارائه الگوی تأمین مالی توسعه موقوفات با استفاده از انتشار اوراق منفعت (صکوک انتفاع). *جستارهای اقتصادی*، ۵(۱۰)، ۶۹-۹۲.
۱۴. مصباحی‌مقدم، غلامرضا؛ میثمی، حسین؛ عبداللهی، محسن؛ و قائمی‌اصل، مهدی (۱۳۹۰). وقف به‌مثابه منبع تأمین مالی خرد اسلامی. ارائه الگوی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی در کشور. *پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی*، ۲(۵)، ۱۳۰-۹۱.
۱۵. موسویان، سیدعباس (۱۳۸۶). نظریه‌های ربا و بهره. *اقتصاد اسلامی*، ۷(۲۷)، ۱۰۰-۶۷.
۱۶. موسویان، سید عباس (۱۳۹۱). *بازار سرمایه اسلامی (۱)* (جلد ۱). ایران، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۷. موسویان، سیدعباس؛ و نصرآبادی، داود (۱۳۸۸). طراحی اوراق وقف بر مبنای عقد صلح و وقف جهت تأمین مالی طرح‌های عام‌المنفعه. *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۲(۱)، ۳۹-۶۸.
DOI: 10.30497/ies.2009.1068
۱۸. نجات‌الله صدیقی، محمد (۱۳۹۰). تأمین مالی اسلامی و مسائل فراروی آن (سید حسین علوی لنگرودی: مترجم). *بانک و اقتصاد*، ۴۶، ۵۰-۵۳.
۱۹. هیبتی، فرشاد؛ و احمدی، موسی (۱۳۸۸). بررسی فن‌های تأمین مالی پروژه محور در تأمین مالی اسلامی. *پژوهشنامه اقتصادی*، ۹(۳۴)، ۹۱-۱۱۲.

Reference

1. Adil, M. A. M., & Mohd-Sanusi, Z. (2013). Financial Management Practices of Mosques in Malaysia. *Al-Thaqafah. Global*, 3(1), 23-30.
2. Adnan, M. A. (2013). The Financial Management Practices of the Mosques in the Special Region of Yogyakarta Province, Indonesia. *Tazkia Islamic Finance and Business Review*, 8(2).
3. Aghataghi, M., Hasanzadeh Sarvestani, H., & Saboori, A., (2020). Pathology of Financing by Issuing Waqf Sukuk in Iran. *Islamic Economics Studies*, 12(2), 63-94. DOI: 10.30497/ies.2020.2775 (In Persian).
4. Ahmadi, N., (2012). The Institution Endowment (Waqf) in Safavid Era. *Islamic History Studies*, 4(15), 41-56. (In Persian).

5. Ebadi, S., (2007). *The Structure of Endowment in the Islamic World*. Iran, Tehran: Foundation for Research and Development of Endowment Culture. (In Persian).
6. Foster, W. L., Kim, P., & Christiansen, B. (2009). Ten Nonprofit Funding Models. *Stanford Social Innovation Review*, 7(2), 32-39.
7. Gilak Hakimabadi, M, T., (2011). Comparative Study of Tax Support for Charitable Donations in the World. *Tax Research*, 19(12), 121-152. (In Persian).
8. Hasan, Z., & Abdullah, M. N. (2008). The Investment of Waqf Land as an Instrument of Muslims: Economic development in Malaysia. In *The Dubai International Conference on Endowments' Investment*, 4-6.
9. Heybati, F., & Ahmadi, M. (2009). An Investigation of the Techniques of Financing. *Economics Research*, 9(34), 91-112. (In Persian).
10. Hoorens, S., Krapels, J., Long, M., Keatinge, T., van der Meulen, N., Kruithof, K., Bellasio, J., Psiaki, A., & Aliyev, G. (2015). Foreign financing of Islamic institutions in the Netherlands: A study to assess the feasibility of Conducting a Comprehensive Analysis. RAND Corporation. <https://doi.org/10.7249/RR992>
11. Horamili, M, H., (1988). *Wasa'il al-Shi'ah*. Iran, Qom: Al-Bayt Institute. (In Persian).
12. Islamiyah, N. (2019). The Financial Management Practice of Mosque: Study Case in Malaysia. *Akuntansi Dan Keuangan Indonesia*, 16(1), 108-121.
13. Jazeel, M. I. M. (2014). Financial Management Practices of Mosques in Sri Lanka: an Observation.
14. Kashanizadeh, A M; & Karamollahi, N., (2012). Explaining the Conceptual Model of the Pathology of the Situation of Mosques in Iran. *Social and Cultural*, 3(11), 31-62. (In Persian).
15. Khasuri Darani, K., (2013). Combining New Financial Models with Traditional Iranian Charities and Benevolent Loans with the aim of Strengthening Entrepreneurial Behavior in These Institutions. *Work and Society*, 14(165), 69-98. (In Persian).
16. Maxwel, Morgan (2010). Mosque Financing & French Laicite. University of Maine School of Law.
17. Merton, R. C. (1995). Influence of Mathematical Models in Finance on Practice: Past, Present, and Future. *Mathematical Models in Finance*, 25, 1-13.
18. Mesbahi Moghaddam, G., Kavand, M., & Esmaily Givi, H. (2009). A Modeling of Waqf Development Financing by Issuing Manfa'ah Securities. *Economic Essays; an Islamic Approach*, 5(10), 69-92. (In Persian).

19. Mesbahi Moghadam, G., Meisami, H., Abdollahi, M., & Ghaemi Asl, M. (2012). Waqf as a Source for Islamic Micro Finance: Presenting a Model for Establishment of Waqf-based Micro Finance Institutions in Iran. *Economic Growth and Development Research*, 2(5), 130-91. (In Persian).
20. Moussavian, S, A., (2007). Theories of Riba and Interest. *Islamic Economics*. 7(27), 100-67. (In Persian).
21. Moussavian, S, A., (2012) *Islamic Capital Market (1)* (Volume 1). Iran, Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought. (In Persian).
22. Mosavian, A., & Nasr Abadi, D. (2009). Designing Vaqf Papers Based on Solh and Vaqf Contracts in Financial Procurement of Public Benefit Projects. *Islamic Economics Studies*, 2(1), 39-68. DOI: [10.30497/ies.2009.1068](https://doi.org/10.30497/ies.2009.1068) (In Persian).
23. Nejatullah Seddiqi, M., (2011). Islamic Financing and Its Emerging Issues (Seyyed Hossein Alavi Langroodi, translator). *Bank and Economy*, 46, 50-53. (In Persian).
24. Qaraati, M., (2002). Zakat (Second Edition). Iran, Tehran, Prayer Center. (In Persian).
25. Qalich, V., (2016). *Explaining the Capacity of Islamic Financial Instruments in Financing Non-profit Projects*. Tehran, Iran, Monetary and Banking Research Institute. (In Persian).
26. Reuters Eikon, Thomson (2014) Turkey Islamic Finance Report 2014, The Islamic Research and Training Institute (IRTI), Turkey
27. Seyyed Hosseini, S, M; & Ebrahim Salari, T., (2016). Modern Financial Institutionalization for Endowment of Money and its Effect on the Development of Islamic Society. *Monetary and Banking Research*, 8(26), 161-595. (In Persian).
28. Saaty, T. L. (2008). Decision Making with the Analytic Hierarchy Process. *Services Sciences*, 1(1), 83-98. <https://doi.org/10.1504/IJSSci.2008.017590>
29. Sayafzadeh, M, S; Sajjadi, S, M; & Abbasi, R., (2019) Identifying Factors Affecting the Financial Self-Reliance of Mosques; Case Study: Mosques in Qom Province. *Islam and Management Research*, 10(20), 22-5. (In Persian).
30. Suarni, A., Nurlina, N., & Yulianti, I. (2023). Mosque Financial Management (Study Cases At Mosques In The District Herlang Regency Bulukumba). *Ar-Ribh*, 6(2).
31. Setiawan, N. (2024). Accountability for Mosque Financial Management: How Important Is It?. *Islamic Micro Finance Journal*, 1(1). 49-66.
32. Wijayanti, I. M., Hidayat, Y. R., Febriadi, S. R., Fawzi, R., & Victoria, S. H. (2023). Improvement of Mosque Financial Management (Case Study on Mosques in Tamansari Bandung Area). *KnE Social Sciences*, 1493-1503.
33. <https://saintpatrickscathedral.org/>

34. <https://stjohndivine.org/>
35. <https://Stpauls.co.uk/>
36. <https://Salisburycathedral.org.uk/>
37. <https://Durhamcathedral.co.uk/>
38. <https://cathedralstl.org/>
39. <https://www.notredamedeparis.fr/en/>
40. <https://Lichen.pl/>
41. <https://kosciolpokoju.pl/>
42. <https://felsenkirche-oberstein.de/die-felsenkirche/>
43. <https://laurenkerkrotterdam.nl/>
44. <https://hallgrimskirkja.is/>
45. <https://heddalstavkirke.no/>
46. <https://catedral.com.br/>
47. <https://santuariolavirgendelaslajas.com/>
48. <https://worldofbelz.org/>
49. <https://Jerusalemgreatsynagogue.com/>
50. <https://centralSynagogue.org/>
51. <https://emanueinyc.org/>
52. <https://newwestend.org.uk/>
53. <https://sgk.de/>
54. <https://synagoge.de/>
55. <http://www.jg-berlin.org/>
56. <https://ikg-m.de/>
57. <https://triestebraica.it/>
58. <https://romaebraica.it/>
59. <https://Mosaiske.dk/>
60. <https://masortiolami.org/connect/the-great-synagogue-of-stockholm>
61. <https://synagogue.cz/>
62. <https://en.jeps.ru/>
63. <https://dohany-zsinagoga.hu/>
64. <https://www.greatsynagogue.org.au/>
65. <https://snoa.com/>
66. <https://synagoguehistoricdistrict.com/>
67. <https://kahalzurisrael.com/>
68. <https://fmh2.ma/>
69. <https://iccuk.org/>
70. <https://iccuk.org/>
71. https://patrimoinedetunisie.com.tn/fr/monuments/mosquee_kairouan.php

- 72. <https://kul-sharif.com/>
- 73. <https://mosqueedeparis.net/>
- 74. <https://istiqlal.id/>
- 75. <https://sultanmosque.sg/>
- 76. <https://theislamiccenter.us/>

